

N. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.} 449

Title: Vyākaraṇa Kośha

449

व्याकरण कारिका

(शाब्दकोषज्ञानान्दुनी)

vyākaraṇa Kāvika	Title
Āshādhara Bhatta	Author
	Editor
Sam. 1855	Year, Vols.
	Publisher
449	Remarks

(see over)

श्रीगणेशायनमः ॥ सैजयति गुरुयं दुरामस्तत्र क्षेत्रे सुसारणीयदीः ॥ शिष्यमतिव्रततीनां वृद्धिं
 विदधे सरस्वतीसैकैः ॥ १ ॥ जहापोहसमहसुदरगिरां प्रेक्षावतामग्रणाज्जातः किं स्वकृतेः समर्थन
 कृते भूयो मुनिः पाणिनिः ॥ संदर्भैः स्वमनीषया विरचितैर्योनंदयन् पंडितान्सः श्रीमान् यदु
 रामनामक गुरुर्देयान्मतिं निर्मलं ॥ २ ॥ प्रणम्य स्वगुरुं शेषं यदुरामपदाभिधं ॥ करोमि कारिका
 रि व्याख्यां शास्त्रबोधस्तु नंदिनी ॥ ३ ॥ शृणु शास्त्रविरुद्धाया वादिभिर्मुक्तयः कृताः ॥ तास्तिरस्कृत्य सि
 द्धांतः पाणिनेरत्र दर्शितः ॥ ४ ॥ अथात्र भवान्सकल सिद्धांतपारदर्शी भट्टोजि दीक्षितनामाग्रथ
 कारः पाणिनीयसिद्धांतं परमतव्याकुला कृतं विमलयं स्तदुपदेशाय कारिकाः कृतवान् ॥ तत्रा
 यमाद्यः श्लोकः ॥ ॥ फणिभाषितभाष्याध्वेः शृङ्गैस्तु भउधृतः ॥ तत्र निणीत एवार्थः संक्षेपे
 पोहकथ्यते ॥ १ ॥ फणिति ॥ ॥ नागसामान्यवाचिना फणि शब्देन शेषरूप विशेषो लक्ष्यते ततश्च
 तद्देशावतारः पतंजलिना मासुनिर्लक्ष्यत इति लक्षितलक्षणा ॥ भाष्यकाराभिधान निवेशनाद
 स्तुतिर्देशात्मकं मंगलं बोध्यं ॥ फणिना श्रीपतंजलिना भाषितो गदितो यो भाष्या ॥ धर्मिह भाष्या

त्वग्रंथसमुद्रस्तस्मात् ॥ भाष्याध्वेरित्यत्रोपमितसमासः सामान्यधर्मप्रयोगाभावादिति केचित्तज्जनेतृ
 तरपदार्थप्राधान्येन च मत्कारोपलंभान्मयूरव्यं सकादितत्पुरुष इत्याहुः ॥ वस्तुतस्त्विह नैकस्य पूर्वपदा
 र्थस्योत्तरपदार्थस्य वा प्राधान्यमस्ति शृङ्गैस्तु भउधृतं प्रति द्वयोरपि तुल्यापेक्षत्वात् ॥ ततश्च प्रथ
 मभाष्यं भाष्यं तथा संपद्यमानो भूतो भाष्यभूत इति शब्देन सहस्रेण्यादयः कृतादिभिरितितत्पुरुषः
 ॥ भाष्यत्वेन परिणतोऽध्वेरिति समासार्थः ॥ एवं शृङ्गैस्तु भउधृतं ॥ शृङ्गैस्तु भाष्यो ग्रं
 थः ॥ उधृतो निष्पादितः ॥ उत्पर्वस्य हरते धरते वाकर्मणि रूतः ॥ उद्धरणं च तत्र स्थसाराकर्षणेन वस्तु
 विशेषघटनं ॥ अस्माभिरिति शेषः ॥ भाष्याध्विः कांतिगभार इति केयटश्लोके पित्रेण्यादिसमासा
 नंतरं मध्यमपदलोपी समास इति विरोधपरिहारः ॥ तेनात्र परिणामालंकारसिद्धिरित्यधिको
 लाभः ॥ तत्र शृङ्गैस्तु भउधृतो निष्पादितो निश्चितार्थः ॥ समो निर्णयनिश्चयावित्यमरः ॥ इह कारिकाग्रंथे
 संक्षेपेण संग्रहेण कथ्यते काययिष्यते ॥ वर्तमानसामीप्यात् भविष्यदर्थे लट् ॥ १ ॥ ॥ द्विविधस्या
 पि पदस्यार्थबोधे धातोरुपयोगेन प्रधानत्वात् स्वादिविभक्त्यपेक्षया तिङ् विभक्तेर्मुख्यत्वान्न तयो
 रर्थनिर्दिशति ॥ ॥ फलव्यापपरयोर्धातुराश्रये तु तिङ् स्मृताः ॥ फले प्रधाने व्यापारस्तिङ् र्थस्त्ववि

शेषां ॥ २ ॥ फलेति ॥ धातुर्भूतिः सनाद्यंतश्च ॥ फलव्यापारयोः साध्यसाधनयोर्विषये प्रवर्तते इ
 त्यर्थः ॥ अर्थविषयस्य प्रवृत्तिस्थानत्वात् ॥ ननु फलव्यापारयोरित्यत्र द्वंद्वस्योभयप्रधानत्वात् द्वयोर
 पिसमप्रधान्यं स्यात् ॥ एकमात्रप्राधान्ये तु फलविशिष्टव्यापारे धातुरित्येव वक्तव्यमिति चेन्न ॥ मं
 दं व्रजति मृदु पचतीत्यादौ विशेषणान्वयसामंजस्यार्थद्वंद्वसमासोचित्यात् ॥ आश्रयभेदबोधना
 र्थत्वाच्च ॥ तत्रापिसिद्धांते व्यापारः प्रधानमित्युक्ते ॥ ननु भूतिरिति सूत्रे क्रियावाचिनामेव धातुत्वमुक्ते
 फलग्रहणं तु तत्र न कृतमिति ॥ अत्र द्वयोर्ग्रहणं कथं कृतमित्याक्षेपस्य समाधानमग्रे वक्ष्यामि ॥ दधा
 तीति धातुरिति व्युत्पत्त्या धातुशब्दो योगरूढः ॥ वाचीवाचकभावेन यः क्रियांत फलं च धत्ते स धातुरि
 तिसंज्ञार्थः ॥ फलतीति फलं ॥ फलनिष्पत्ताविति धातोः पचाद्यचिक्रियाजन्यमात्रवाचकोऽर्थः ॥ कद
 लादिषु रूढत्वपक्षे तु तत्सादृश्याद्विक्रियादिषु गोणः प्रयोगः ॥ व्यापारो नाम कर्तृजन्यत्वे सति त
 दिष्टजनको धर्मविशेषः ॥ स च फलनिष्पत्तौ सस्यादिव नश्यति ॥ अयं रजोगुणस्यांशविशेष इति वे
 दंतवादिनः ॥ सत्वं ज्ञानं रजः कर्म तमे ज्ञानमिति स्मृतमिति संग्रहेऽक्ते ॥ धात्वर्थमुक्त्वा विभक्त्यर्थे
 माह ॥ तिङ् स्तुतिं जादिविभक्त्यस्त्वाश्रये व्यापाराश्रये फलाश्रये चेत्यर्थः ॥ फलाश्रयकर्मव्यापारा

राश्रयः कर्त्ता ॥ कर्त्तरि जायमानो हि व्यापारः ॥ कर्मणि फलमुत्पाद्य विरमति ॥ कचित्तु कर्त्तव्यपीत्याहुः ॥ अयम
 सत्वभूतः सत्वभूतश्चेति द्विविधः ॥ तत्रासत्वभूतस्तिङंतपदवाच्यः ॥ असत्वभूतो भावश्च तिङ्पदे रभिधी
 यते इति वाक्यपदीयोक्तेः ॥ परिशेषात् सत्वभूतस्तु कृतं तवाच्य इति विवेकः ॥ अत्र तारतम्यमाह ॥ फल इति फले
 निमित्तसप्तमीर्थः ॥ व्यापारः प्रधानं विशेष्यभूत इत्यर्थः ॥ फलादिति वक्तव्यफलस्य तात्कालिकत्वबोधार्थं फ
 ल इत्युक्ते ॥ ततश्च व्यापारस्य फले जन्यजनकभावो लभ्यते ॥ जनकस्य प्राधान्यं न्यायसिद्धं ॥ फलादित्युक्ते तु
 व्यापारस्य फलमात्रापेक्षया प्रधान्यमुक्तं स्यात् ॥ फल इत्युक्ते फलजनकत्वादाश्रयापेक्षया फलापेक्षया च
 व्यापारः प्रधानमित्युक्तं भवति ॥ एवं च वाक्ये क्रियामुख्येति तस्या एव वाक्यत्वमाहुः ॥ सुप्रतिङंतच यो वाक्य
 क्रियन्वाकारकान्वितेत्यमरोक्तेः ॥ तिङ् र्थं फलाश्रयो व्यापाराश्रयश्च विशेषणं न तु प्रधानं ॥ अत्र भावप्रधा
 नमाख्यातमिति यास्कान्वार्योक्तिर्विदुर्ननु भवश्च प्रमाणं क्रमेणोदाहरणानि ॥ भूयते देवदत्तेन ॥ अत्र प्र
 त्ययार्थस्य धात्वर्थानुवादित्वाद् धात्वर्थमात्रोदाहरणमेतत् ॥ देवदत्तकर्त्तृक भवनानुकूलो व्यापार इति शा
 ब्दबोधः ॥ अत्र स्वरूपोत्पत्तिः फलं ॥ तदनुकूलः सस्मोयलादिरूपो व्यापारः ॥ यस्मिन् सति देवदत्तव्यक्ति
 रुत्पद्यते ॥ अनुकूल इति तु तस्या सत्तिलभ्यं न तु शब्दार्थः ॥ अत्र व्यापारो मुख्यतया प्रतीयते ॥ फलं तु तद्वि

शेषपातया स्वोत्पत्तिनिमित्तभूतो देवदत्तनिष्ठा यत्नादिरिति प्रतीतेः ॥ विस्मोः कर्माणि पश्यते तिश्रुतिवाक्ये
 कर्मशब्दो व्यापारवाची बोध्यः ॥ ननु व्यापारस्य कथं दर्शनयोग्यता स्यादिति चेत्तदा विष्टसाधनद्वारेति बो
 ध्यः ॥ देवदत्तः पचति शाकं ॥ अत्रानुकूलो व्यापारः फलकारिः ॥ विक्रितिलक्षणं फलं च धात्वर्थः ॥ फलकार
 दि व्यापाराश्रयो देवदत्तः प्रत्ययार्थः ॥ सहिकर्तृ सामान्यरूपेण तिष्ठति बोधितेन देवदत्तशब्दार्थेन स्वविशे
 षेण सहा ॥ भिन्नतया पर्यवस्यति ॥ ततश्च ॥ एकदेवदत्तकर्तृकशाकनिष्ठविक्रित्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार
 इति शाब्दबोधः ॥ एवमोदनः ॥ पचते देवदत्तेनेत्यादावपि ॥ अयं तु विशेषः ॥ पूर्वत्र व्यापाराश्रयस्तिष्ठत्वा
 च ॥ इह तु विक्रितिरूपफलाश्रय इति ॥ तथाच ॥ देवदत्तकर्तृक एकोदननिष्ठविक्रित्यनुकूलो वर्तमानो
 व्यापार इति शाब्दबोधः ॥ अत्र सर्वत्रलः कर्मणि च भावे च कर्मके भ्यस्ति सूत्रं निर्णायकमिति बोध्यं संक्षेपः
 मस्मा धात्वर्थनिर्णायकं तु तत्संज्ञासूत्रभाष्यमिति संक्षेपः ॥ २ ॥ ॥ अथ विकरणप्रत्ययानामपि तिष्ठेत्
 पदांतर्गतत्वात्तदर्थबोधनस्य लब्धावसरत्वेन तन्निर्णयमाह ॥ फलव्यापारयोस्तत्र फले तद्व्यकुचि
 णादयः ॥ व्यापारे श प्रश्नमाद्यास्तु घातयंत्याश्रयान्वयं ॥ ३ ॥ फलेति ॥ तत्र तिष्ठेत्तपदे फलव्यापारयोर्म
 ध्ये निहरीरणेष्वपि ॥ फले प्रधानतया वाच्ये सतीति शेषः ॥ तद्व्यकुचिणादयः कर्मणि विधीयमाना इत्य

र्थः ॥ आश्रयान्वयं फलाश्रयफलयोः संबंधमाधाराधेयेयं भावरूपं घातयंति ॥ कर्मरूपस्य तिष्ठेत्तस्य धात्वर्थे
 पस्य फलच संबंधबोधाद्यं नित्यर्थः ॥ व्यापारे तु मुख्यतया विधीयमाने श प्रश्नमाद्या विकर्णप्रत्ययाः ॥ आश्रया
 न्वयं कर्तृव्यापारस्य च धर्मधर्मिभावलक्षणं संबंधं घातयंति ॥ ननु विकरणादयः स्वातंत्र्येणार्थविशेषवाचकाः
 किं तु प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिहितस्यार्थस्य संबंधमिव जकारत्यर्थः ॥ अतथा असंबन्धार्थमिधानयुक्तमिति
 भावः ॥ प्रमाणं तस्य लब्धार्थप्रकाशनं घातनशब्दार्थः ॥ क्रमेणोदाहरणानि ॥ घटः क्रियां ते देवदत्तेन ॥ घटश्च
 के देवदत्तेन ॥ अत्र धात्वर्थस्योत्पत्तिरूपफलस्याश्रयो घटस्तिष्ठत्वाच्च ॥ तस्य क्रियाफलेन सहा धाराधेयभा
 वलक्षणः संबंधो यगात्मने पदाभ्यां क्रमेण घातयेत् ॥ देवदत्तकर्तृक घटनिष्ठे प्रत्यनुकूलो वर्तमानो व्यापारः ॥ इ
 ति शाब्दबोधः ॥ देवदत्तकर्तृकैकघटनिष्ठे प्रत्यनुकूलो वर्तमानो घटतनपरोक्षो व्यापार इति शाब्दबोधः ॥ अथ
 पचते चेत्त्रेण ॥ अत्र पठनक्रियाजन्यबोधरूपं फलधातुवाच्यं तस्याश्रयभूतो ग्रंथश्च कर्मसंज्ञस्तिष्ठत्वाच्च ॥
 तयो विषयविषयीभावलक्षणः संबंधो यकाजायते ॥ यद्यपि ग्रंथे पठनजन्यविशेषो नोपलभ्यते ॥ तथाप्य
 ज्ञानावरणभंगद्वारा बोधविषयत्वेन फलाश्रयत्वमविरुद्धं ॥ चेत्कर्तृकग्रंथविषयकजाततरूपफला
 नुकूलो वर्तमानो व्यापार इति शाब्दबोधः ॥ अत्र मभोजिष्ठात्रेण ॥ अन्नभुजि क्रियाजन्यत्वमिधिव्यर्थः कार्य

कारणभावसंबंधे नतदाश्रयी भूतमन्त्रं प्रत्ययार्थः ॥ तयोः संबंधश्चिणात्प्राप्यते ॥ छात्रमिष्टोऽन्तसो हित्यानुकू
लो भूतकालिको व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ ननु जगदस्यान्नस्य नष्टत्वेन कथं फलाश्रयत्वमिति चेन्न ॥ नष्टस्या
पि स्मृतिध्वंसाभावादनष्टत्वमेवेति ॥ व्यापारविषयको दाहुरणानि ॥ यथा घटं करोति देवदत्तः ॥ एकदेवद
त्ताश्रयको घटकर्मको वर्तमानो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ चैत्रपठति ग्रंथं ॥ अत्रैकचैत्राश्रयको ग्रंथकर्मको वर्
तमानो व्यापारः ॥ अन्नभुंक्ते छात्रः ॥ एतैकछात्राश्रयकोऽन्नकर्मको वर्तमानो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ एवम
न्येषु दाहुरणानि स्वयं विभावनीयानि ॥ विस्तरभयादिदूरीकृतं ॥ ३ ॥ ॥ उक्तस्यार्थस्य ध्वनिद्वयधात्वमण
स्तीत्याह ॥ ॥ उत्संगोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात् ॥ तस्माद्यथोचि ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमं ॥ ४ ॥
उत्सर्ग इति ॥ ॥ अयं सिद्धांत उत्सर्गः प्रायिकः ॥ उदधिकं सृज्यते प्रवर्त्यते सावुत्सर्ग इति व्युत्पत्त्या बहुव्याघ्रकवा
चकार्यं ॥ बहुव्यापकसामान्यमितितद्वक्ष्ये ॥ तस्य विशेषापरपर्यायेणापवादो न कचिद्वाधो भवति ॥ कर्म
कर्तृविषयादौ कर्मवर्त्ता कर्मकर्त्ता ॥ कर्तृत्वेन विवक्षितं कर्मैवेत्यर्थः ॥ तस्य विषयो भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्या
दिः ॥ सजादिर्यस्य तथोक्तदीपजनादि प्रयोगे तदुणसंविज्ञानो बहुव्याहिरयं ॥ तेन कर्मकर्तृप्रयोगस्य ही
पजनादिप्रयोगस्य च ग्रहणं विपर्ययात् वैपरीत्यात्कर्मणि विहितस्य लकठरस्य कर्तृपरत्वादिति भावः ॥ ४

यथा श्रोत्रेण पच्यते स्वयमेवेत्यादौ ॥ अत्र हि सौकर्यातिशयद्योतनाय कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा ॥ कर्मवर्तकर्म
णानुव्यक्रिय इति सूत्रेण कर्मसंबंधावलोक्यारदिकार्यं ॥ तदर्थं सूक्तं चैव ॥ तत्र यगादानां व्यापाराश्रयान्व
यस्य कर्मलकारे फलान्वयस्य चेतियथायोग्यं ॥ यथागमं यथा शास्त्रं सत्रानुसारेणोत्तर्यः ॥ ज्ञेयं स्वयमेव
विभावनीयं ॥ उदाहरणं ॥ अयं ते केदारः स्वयमेव ॥ अत्र संबोधनेषु हे शब्दस्य प्रतिपत्तये स्वयमित्यस्य
प्रयोगः ॥ केदारनिष्ठत्ववानुकूल एककेदाराश्रयको वर्तमानो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ हिरण्यमयं हंसम
बोधि नैषधः ॥ अत्र चिणः कर्तृविहितत्वाद्यापाराश्रयान्वयद्योतकत्वं ॥ शास्त्रबोधस्तदस्य विषयकबोधा
नुकूल एकनैषधाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ एवमुदाहरणांतराणि स्वयमुदात्तकृतैकैक
व्यापाराश्रयकोऽतीतो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ ५ ॥ मीमांसकास्तु भावप्रधानमाख्यातमिति ॥ नैरुक्तव
चनेभावशब्दस्य भावो भावनेति पर्यायमाहुस्तस्याश्वप्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः ॥ प्रधानमिति प
रिभाषया भावप्रधानः शास्त्रबोधस्तत्र व्यापारप्रधानत्वकथमुच्यते इति चेत्सत्यं भावो व्यापारयोर्भा
वभाव इत्याह ॥ व्यापारो भावनासैवोत्पादनासैव चक्रिया ॥ कृजोऽकर्मकर्तापत्तेर्न हियतोऽर्थ इ
त्यते ॥ ५ ॥ व्यापार इति ॥ यत्तदेनित्यसंबंधात् ॥ यो व्यापारः सैव भावना ॥ विधेयप्राधान्यविवक्ष

वास्त्रात्वं॥ व्यापारणं व्यापारः॥ व्याप्ः पूर्वात्पि परर्तं पंप्ताद्वावेधत्॥ भावनं भावना॥ भवते पंप्ताद्वावेधुच॥ त
 तश्च व्यापारभावना शब्दोक्त्यार्थत्वादिति भावः॥ मीमांसकाणां भावनाया उत्यादनेति पर्यायः सिद्धः॥ व्याकर
 णे च व्यापारस्य क्रियेति पर्यायः प्रसिद्धस्तत्कस्य हेतौ वैलक्षण्यमिति चेत्स्वस्वसंप्रदायानुरोधेन व्यापारो य
 नत्वर्थतो वैलक्षण्यादित्याह॥ यो व्यापारो भावनाभिन्नः सैवोत्पादनाक्रिया च सैव नत्वर्थने ह मूलकोयं व्याव
 हार इति भावः॥ व्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यमिति तु पाणिनीयानमन्यते। तथा च सूत्रे॥ प्रधानप्रत्यया
 र्थं॥ वचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति॥ अत्राशिष्यमित्यनुवर्तते॥ तेन प्रत्ययार्थः प्रधानमिव वचनमतिशिष्य
 मनुशासनानहं॥ यतोऽर्थस्याशब्दबोधस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ लोकानुभवसिद्धत्वात्॥ तस्मै ह व्याकरणेना
 व्यापारो धात्वर्थ इत्यनुभवः॥ मीमांसकानां च प्रत्ययार्थ इति वस्तुतस्तु व्यापारो धात्वर्थ इत्यनुभवः॥ मी
 मांसकाणां च प्रत्ययार्थ इति एवेति युक्तं॥ कात्यायनप्रतिशारव्यानुसारम्॥ तत्र हि॥ क्रियावाचकमाख्यात
 मुपसर्गे विशेषकृत॥ सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपरण इति॥ अस्य भाष्ये क्रियावाचकमाख्या
 तमुपसर्गे विशेषकालकर्तृसंख्या उपग्रहविशेष इत्याख्यातार्थः॥ तत्र क्रिये प्रधानं धातुवाच्यत्वात् अनुभ
 वात्॥ कालकर्तृसंख्योपग्रहविशेषागौणाः प्रत्ययवाच्यत्वादिति परिषद्व्याख्याने पदचतुर्विध्यस्य प्र

कृतभेदाप्रतिनिर्दिष्टेऽर्थः प्रकृतेरेव यत्नत्वात्॥ अतएव क्रियावाचकमाख्यातमित्युक्तं॥ नत्वाख्यातस्य
 यत्नोवाच्य इति तार्किकव्यापारविशेषस्य यत्नस्य भावनाया इव प्रत्ययवाच्यत्वमिति चाहुः॥ पचतीत्य
 स्य प्राक् करोतीति वरणे करोतेर्यत्नार्थकत्वादिति चोपपत्तिमाहुस्तत्र विप्रतिदृश्यति॥ ब्रज इति॥ कृजः
 सकर्मकस्याकर्मकत्वापत्तेर्यत्नः कृतिस्त्वर्थो नेष्येतेतिङ्वाच्यतया न स्वीक्रियते॥ हि शब्दे वधारणे॥ यती प्र
 यत्ने इति धातोः॥ करोति नानुत्पार्थक्ये सकर्मकत्वापत्तिरिति हेतुं तत्तदभ्यर्थे लभ्यं॥ चेतना चेतनत्वेन क
 र्तरूपव्यवस्थया॥ यत्न एव कृतिः एव परस्मिन् सैव भावनेति यत्नभावनयोर्भेदः॥ ५॥ तर्हि तिङ्र्थतया किं स्वी
 क्रियते तत्राह॥ किं तत्त्वादन मेवातः कर्मवत्स्याद्यपि॥ कर्मकर्तृव्यन्यात्तु न भवति तदुशोरिव॥ हि
 किंत्विति॥ तु शब्दः पूर्वस्मादलक्ष्यणं पोतयति॥ उत्पादमुक्तिरूपफलसहित एव यत्नादिरेव करोति वाच्य
 इत्यर्थः॥ एवं हि यत्ने रकर्मकत्वं करोते श्वसकर्मकत्वमिति भेदविरोधो दुर्वार इति भावः॥ अतो हेतोः कर्मक
 र्तरि क्रिय घटः स्वयमेवेत्यादिप्रयोगे कर्मवत् कर्मणावेति कर्मवदिति समासार्थेवतिः॥ यदा कर्मवदि
 ति नामैकदेशेन नाममात्रस्यापि ग्रहणमिति न्यायेन कर्मवत्कर्मणात्तु न्यक्रिय इति सूत्रं लक्ष्यते तेन सूत्रे
 ण यथादियक्चिणत्तद् प्रभृति॥ कार्यं करोतेः स्यादेव॥ यत्ने स्वकर्मकत्वान्न तथेति भावः॥ वैपरीत्येनो

समाह ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथा उक्तवेपरात्येकरोति र्यलवाचकतायामित्यर्थः ॥ दशेरिव दर्शनार्थधातेरि
 व दर्शनाख्य व्यापारजन्यस्य फलस्यानुपूतत्वेन सौकर्यमिति शयविवक्षायाः असंभवात्तकार्येन भवेत् ॥
 यथा दृश्यते औपादयैर्न्यस्य घटस्य मेवेति न स्यात् ॥ तथा प्रकृतेऽपि तिभावः ॥ ६ ॥ ॥ कुतो न भवेदित्याशङ्क
 हेतुभूतं सिद्धं तमाह ॥ निवर्त्येच विकार्येच कर्मवद्भावः ॥ ननु प्राप्ये कर्मणा तिसिद्धांतो हिव्यवस्थितः ॥
 ॥ ७ ॥ निवर्त्येति ॥ हि यस्मात् निवर्त्ये निवर्तनं सुत्यादनंतघोरे ॥ उत्पाद्यताम के कर्मणि विकार्ये विकाराख्येक
 मिति च ॥ कर्मवद्भावः कर्मकार्यणामिति देशः ॥ रक्षते स्वीक्रियते ॥ समप्राधान्यघातनायोदोचकारो प्राप्येक
 मिति तु नेति सिद्धांतो भाष्यादिनिनि कर्षो व्यवस्थितः ॥ प्रसिद्धरत्यर्थः ॥ यत्र क्रियाकृत विशेषोपलब्धिस्तत्र
 कर्मत्वस्योपूतत्वात् कर्मकार्यणि भवति ॥ यत्र नोपलब्धिस्तत्र कर्तृत्वमिव्यक्तेः कर्मकार्यणि न स्पु रिति सि
 द्धांतमुद्धृत्य ॥ ननु तर्हि दयित दृश्यतां दिष्टुतावकास्त्वयि धत्तासव स्त्वा विचिन्त्ये इति भागवते दृशेः
 कर्मकर्तृरियगदिकांय विरुद्धमेवेति चेदर्थे भेदाश्रयणान्न दोषः ॥ दृश्यतां प्रगटीभयतां प्रगटीभवनं
 च दृगोचरतयावस्थानमिति ॥ एवं पश्यति भवं भक्ताः ॥ भवः पश्यतीत्यादौ अपि बोध्यं ॥ ७ ॥ एवं परमते
 विरोधमुल्लाप्य सिद्धं तमाह ॥ तस्मात्करोति धीतो स्यात् व्याख्यानं न त्वसौ तिङ् ॥ पक्ववान् कृतवा

दान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ८ ॥ किं कार्यं पचनीयं चेत्त्यादिदृष्टं हि कृतत्वपि ॥ किं च क्रियावाचकतां विना
 धातुत्वमेव न ॥ एण ॥ युग्मं ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् विरोधापाताहेतोः ॥ करोतिर्ववरणे प्रयुज्यमानः कृ
 धातुः ॥ धातुनिर्देशे शितप्रत्ययः ॥ धातो व्याख्यानं धात्वं शस्यपर्यायः ॥ तिङ् तु न प्रत्ययां शस्यनेत्यर्थः ॥ य
 लेस्य व्यापारविशेषत्वादिति भावः ॥ न केवलं तिङ् त पदेष्वेव लोधात्वर्थत्वं किं तु कृतं पदेष्वपि तथे
 त्याह ॥ हि यस्मात् ॥ पक्ववान् पाकं कृतवान् ॥ किं कृतं पक्वं ॥ इत्यपि पचे रर्थस्य करोति नाकरोत्यर्थस्य पचि
 ना विकरणमित्यपि ॥ अन्यच्च किं कार्यं पचनीयमित्यादि विवरणं कृतत्वपि प्रश्नोत्तररूपकृतप्रत्ययां तेष्व
 पि दृष्टं विभावितमस्ति ॥ हि शब्दो हेतुत्वघातकः ॥ अत्र पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धस्य उत्तरश्लोकपूर्वार्द्धेन सहान्वया
 द्युग्ममिदमेकाग्रं हेतुत्वं तस्मात् ॥ केचकिमन्यत्र क्रियावाचकतां विना धातोर्वाचकत्वमंतरेण धातुत्वं
 धातुसंज्ञैव न स्यात् ॥ तथा हि ॥ भवाद्यो धातव इति सूत्रे भवादय इति पठितव्ये च काराधिक्यमंगलार्थं ॥
 तथोक्तं महाभाष्ये भवादनोवकरो यमंगलार्थप्रयोज्यते इति वकारस्यामृतबीजत्वादित्यभिप्रायः ॥
 तत्र क्रियावाचित्वं कुतो लभ्यते इति चेत् ॥ भृश्व भृश्व भृवौ ॥ आदिश्व आदिश्व आदी भुवौ ॥ आदीयेषां तेभु
 वादयः ॥ सत्तार्थकप्राप्त्यर्थकयोर्भृशब्दयोरेकशेषः ॥ प्रभृतिप्रकारवचिनो रादिशब्दयोश्च ॥ तत्र परीय

दस्यवकारागमोनिपात्यते॥तथोक्तं भाष्ये॥मांगलिक-आचार्योमहत्तःशास्त्रोद्यस्यमंगलार्थवकारागमं प्रयु-
 क्तमिति॥एवं हि भूतप्रभृतयो भूतसदृशः क्रियावाचकाश्चाध्यातवः स्युरित्यर्थः सिध्यति॥ननु भूतप्रभृतयो वा
 सदृशा इति केचिद्व्याख्यातंतद्भाष्यविरुद्धमिति दिक्॥तथाच सत्त्ववृत्तिः॥क्रियावाचिनो भवादयो धातुसंज्ञाः
 स्युरिति॥ए॥ननु भूवादिगणपठितानामेव धातुत्वं विवर्णादाया स्यतीति चेन्न॥अतिप्रसंगापात्तादित्ये-
 वेन॥॥सर्वनामावयादानां वादानां प्रसंगतः॥न हि तस्याठमात्रेणामुक्तमित्याकरेस्फुटं॥१०॥॥स-
 र्वनामावयादानां सर्वनामाच-अवयवे च सर्वनामावयेति-आदिष्वेपांतेषां वादानां सर्वनामसंज्ञकयाश-
 षादानामवयवसंज्ञकवाशङ्कादानांच॥अतिप्रसंगे धातुत्वमिति व्यासेः॥तथाच-आतो धातो रित्यदि नारूपमे-
 दापत्तेरिति भावः॥तद्धातुत्वं पाठमात्रेण गणपठितत्वेन॥ननु तं क्रियावाचकत्वे सत्येवेति भावः॥हि श-
 षो निश्चये॥इत्याकरे महाभाष्ये स्फुटं स्पष्टमुक्तमिति शेषः॥यद्यप्यकरशब्दो महाभाष्ये संकेतितो नस्ति
 तथापि रलाद्याकरसादृश्येन सिद्धं ताकरत्वादौपचारिकः॥१०॥ननु क्रियावाचकत्वं धातुत्वमित्येवास्त-
 किं गणपठितत्वेनेत्याशंकाह॥॥धात्वर्थत्वं क्रियात्वं च धातुत्वं च क्रियार्थता॥अन्योन्यसंश्रयः प्रश्नः
 स्पष्टस्तस्माद्वस्तु यथाकरं॥११॥॥धात्वर्थत्वमिति॥धात्वर्थत्वधातुवाच्यत्वं क्रियात्वं क्रियालक्षणं॥

किंच क्रियार्थता किं वाचकत्वं धातुत्वं धातुलक्षणं चेत्॥तर्हि अन्योन्यसंश्रयः॥अन्योन्यसंश्रयाख्यो दोषः॥
 स्पष्टमापतति॥ननु इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि शास्त्रे प्रकृत्यंते इति परिभाषया दोषो द्यारः सुकर इति
 चेन्न प्रवर्तते इति सारदेवादिभिर्व्याख्यातत्वेपि महाभाष्ये वचनांतरेणान्योन्याश्रयस्पष्टे यतोपपादनात्तस्मा-
 द्देतो यथाकरं-आकराक्तमनतिक्रम्य निर्णयोक्त॥ततश्च गणपठितत्वे सतीत्यभ्युपेयमिति भावः॥११॥न-
 नु क्रियावाचित्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वमिति लक्षणे सिद्धे सर्वेषां धातूनां क्रियावाचकत्वमावश्यकं तच्चा-
 स्तीत्यादिप्रयोगेन स्फुटमुपलभ्यते इत्याशंका समाधत्ते॥॥अस्यादावपि धर्मशोभायेऽस्येव हि भावना॥
 अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाश्यते॥१२॥॥अस्यादविति॥अस्यादौ॥असत्त्वकधर्माश्रयो देवद-
 तादिः स एवांशस्तस्मिन् भावे भावयितुयोग्ये सति तथा विवक्षिते सतीत्यर्थः॥भावना क्रिया स्तेव॥अन्यथा
 देवदेतो विद्यते इत्यादिप्रयोगा सिद्धे रिति भावः॥तर्हि सा स्फुटं कुतो नोपलभ्यते तत्राह॥अन्यत्र फले इति
 यावत्॥अशेषभावात्समग्रत्वादेतोः समग्रत्वं तु फलव्यापारयो रविवक्तृत्वं सामानाधिकर्ण्यमिति यावत्
 ॥फलसामानाधिकर्ण्यं फलस्य स्फुटं प्रति तौ तस्य व्यापारविना भावात्सहो व्यापारः सन्नपि तथा तेन प्र-
 कारेण फलस्य तुल्यतयेत्यर्थः॥न प्रकश्यते न भासते॥यत्र यत्र फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यं तं

तत्र तत्र फलस्योद्भूतत्वं व्यापारस्य चानुद्भूतं मिति। नास्ति शंका वश इति भावः॥ यथा मत्स्ये देवार्थि वंशभिभू
 तो जलाशः स्पष्टं न प्रकाशते तद्वत्त्राप्यवगंतव्यं॥ उदाहरणानि॥ घृतेऽस्तीत्यत्र घटस्याखंडितत्वं फलमु
 द्भूतं तदनुकूलो ध्वंसाप्रतियोगित्वजनकः स ह्यस्य व्यापारश्चानुद्भूतः॥ तदुभयमपि घटाख्ये धर्मिणि स्थि
 तमिति धीमतामनुभवसिद्धं॥ सर्वत्र ब्रह्मास्तीत्यत्र स्वात्मताभावनिवृत्तनाख्यं फलं॥ तदनुकूलो व्यापार
 श्चातिसहस्रो ब्रह्मणिकल्प्यते॥ अन्यथा भावति रोधानं न स्यात्॥ आत्मानं जानातीत्यत्राज्ञानावरणभं
 गः फलं॥ ज्ञातताख्यं फलमिति चेत् तदनुकूलो व्यापारस्तु मनःस्थिरीकरणदिः॥ अन्यथा जानातेरप्र
 योगापत्तेः॥ आत्मानमिच्छतीत्यत्र चित्तवृत्तिविषयीकरणं फलं॥ तदनुकूलो व्यापारश्चान्यतो मनोव
 र्त्ताकर्षणख्यः॥ आत्मनियतते रत्यत्र प्राणध्वंसाख्यं फलं॥ तदनुकूलो व्यापारश्चातिसहस्रं आत्मनि
 स्ते विभाव्यते॥ सच वेदंतीनामते ब्रह्मणानिर्धर्मकत्वादौ पञ्चरिक्ः॥ तदन्वेषात्प्रकट इति भेदः॥ एवं
 स ह्ययाधिया सर्वत्र व्यापारसद्भावः स्वयं विभावनीयः॥ १२॥ फलव्यापारयोराश्रयव्यवस्था तत्कृतं
 विशेषंचनिरूपयति॥ ॥ फलव्यापारयोरेकनिष्कृतायामकर्मकः॥ धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उ
 दाहृतः॥ १३॥ ॥ फलव्यापारयोरिति॥ फलव्यापारयोः क्रियाजन्योः विशेषः फलं॥ तदुत्पत्तिहेतु

श्रव्यापारः॥ तयोरेकनिष्कृतायां मेकस्मिन्कर्तृरिति स्थितौ सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः॥ धातुरकर्मको भवति॥
 वस्त्वतरस्य कर्तृरपि तत्तत्त्वाभावेन प्रयोगादिति भावः॥ कर्तृरुभयमाना हि क्रियाखंजी भवतान्यत्र प्रसर
 णा शक्ता तत्रैव फलं जनयित्वा विरमति तदा धातुरकर्मको भवतीति भावः॥ तयोः फलव्यापारयोर्धर्मिभेदे
 धर्मिणा आश्रयस्य कर्तृकर्मरूपस्य भेदे विविक्ततया प्रतीयमाने सतीत्यर्थः॥ धातुः सकर्मक उदाहृतः कथि
 तः॥ यतः कर्तृरुभयमाना क्रिया तदिष्टसाधना प्रसरति। कर्मणि किंचिद्देहलक्षणं मुत्पाद्य विरमति। तदा
 धातुसकर्मक इति भावः॥ उदाहरणानि। सराजा धर्मिको भवति॥ अत्र धर्मशालित्वेन सति लक्षणं फलं॥
 तदनुकूलो वित्तवितरणदिरूपो व्यापारः॥ तयोरेकस्मिन्नराज्ञि स्थितिरित्यकर्मकोयं॥ छात्रस्तिष्ठति॥ अ
 त्र गत्यभावः फलं॥ तदनुकूलश्चरणसंकोचलक्षणो व्यापारः॥ तयोरुभयोश्चात्र सामानाधिकरण्यमि
 त्ति तिष्ठति रकर्मकः॥ एवमन्यदपि स्वयमुच्यं॥ घटं करोति। अत्रावस्थानभेदरूपो त्यतिः फलं॥ तद्घट
 निष्ठं। तदनुकूलो व्यापारश्चक्रचालनादिरूपः कूजनिरुहः॥ अनयोर्धर्मधिकर्षणं करोतिः सकर्मकः॥
 भक्तो हरिं पश्यति॥ अत्र प्रकटता संवित्तिर्वा फलं तच्च हरिर्निष्ठं॥ तदनुकूलश्चक्षुः प्रसारणरूपो व्यापारो
 न रेक्तनिरुह इति द्वयोर्धर्मधिकर्षणं पश्यतिः सकर्मकः॥ काष्ठं दहति पावकः अत्र स्वरूप

तत्काष्ठनिष्ठं। तदनुकूलो व्यापारः प्रसारणाख्यपावकनिष्ठः। तयोराश्रयभेदादहृतिः सकर्मकः॥ धीनश्रोक्ष्य
 ति। अत्र श्रुत्याख्यः संस्काररूपफलं॥ द्वाहिनिष्ठं। तदनुकूलो व्यापारो बुभुक्षेकात्मको याज्ञिकनिष्ठ इति तयोरा
 श्रयभेदादुत्पत्तिः सकर्मकः॥ १३॥ एवं फलव्यापारयोर्धातुवत्त्वनिर्णीयकृतशब्देऽपि तथैवेत्याह
 ॥ ॥ आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता॥ प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्टप्रक्रमः॥ १४॥
 ॥ ॥ आख्यातेति॥ शास्त्रे शब्दानुशासने यथायेन प्रकारेण आख्यातशब्दे पश्यन्मगोधावतीत्याख्यातघ
 टितवाक्ये। आख्यातप्रधानः शब्द इति व्युत्पत्तेः। शब्द इत्यनेन वाक्यं लक्ष्यते। एकस्मिन् शब्देऽनेकार्था
 तासंभवात्॥ पश्यन्मगोधावति। पश्यन्वद्यं ग्रीविभक्तिर्गंगेलादेः। भागाभ्यां तिङ् लक्ष्यारूपाभ्यां क्रियाया
 इति शेषः। साध्यसाधनवर्तिता साध्यसाधनरूपता साध्यसाधनाभ्यां रूपाभ्यां वर्तते सौ साध्यसाधनवर्तिनी
 तस्याभावस्तत्तेति व्युत्पत्तेः॥ साध्यसाधनरूपतेति पाठांतरं॥ तत्र पश्येति दर्शनक्रियायाः साध्यरूपत्वं
 मगकर्तृकधावनक्रियायाः साध्यरूपत्वेऽपि साधनरूपत्वमोपचारिकं बोध्यं। एवं द्वितीयवाक्येऽपि प्रक
 ल्पिता॥ लक्षणा उपचरिता॥ उपचारस्यैव कल्पितत्वेन मुरवचं प्रादिवत् व्यवहारे निर्वाध इति संक्षे
 पः॥ घञादिष्वपि घञंतत्ति क्तंतदिष्वपि सक्रमः सप्रकारः ज्ञेय इति शेषः॥ घञं तेषु पाकादिशब्दे

बु॥ यं क्रियाधातुर्वदति साध्यरूपाया च प्रत्ययेनानृत्यधत्ते सा सिद्धरूपा। तथा च स्तोके पाक इत्यत्र स्तो
 कशब्दस्य साध्यक्रियाविशेषणत्वात् क्तिबलमेकवचनं च न्याय्यं सिद्धं॥ स्तोके पाक इत्यत्र तस्या एव सि
 द्धत्वेऽप्यचारात् पुरुषमन्यत्रान्वयश्च संगच्छते॥ ननु पचारेण कथं शास्त्रीयकर्त्तृसिद्धिरिति चेदुच्यते। य
 थापीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा विभक्ता भ्रातर इत्यादौ कर्त्तरि कर्मधर्मेऽपि चारात् भाष्यादौ कर्मणि क्तप्रत्यय
 समाहितः॥ यथा च भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ कर्मणि कर्त्तृत्वोपचारः स्वयमचार्येण स्वीकृतस्तथान्य
 त्राप्योपचारिकव्यवहारः साधुरेव॥ ततः क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वं नेत्यत्र क्रियाचरमांशस्य फल
 त्वेऽपि क्रियात्वमोपचारिकं। ततः क्रियावाचकत्वं सिध्यति क्रियावाचिने। भाष्ये इत्यत्र फलव्यापारयो
 रपि गृहणं॥ भूषणे लुक्रियतेः सो क्रियेति व्युत्पत्त्या फलव्यापारयोरुभयोरपि क्रियाया शब्दवत्त्वमि
 त्युक्तं॥ यद्यपि वाक्यपदीयादिप्रसिद्धं सिद्धं व्याख्यानमस्ति। तथापि विवरणकारणा विप्रतिपत्तिमाशं
 कान्यथा व्यपव्यातं॥ तद्यदि॥ आख्यातशब्द इत्यस्य वाक्यविशेषपरता कल्पनमतिक्लिष्टं॥ किं
 च भागाभ्यामित्यस्य तिङ् लक्ष्यरूपाभ्यामित्यपि तथैवेति। तस्मादख्यातशब्दे भूयते जीव्यत इत्यादौ
 भावप्रत्ययां तक्रियापदभागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययरूपाभ्यां क्रियाया इति शेषः। साध्यसाधनवर्तिता

फलप्रधानवर्तिता यथा प्रकल्पिता तत्र धातुना व्यापारांशप्रधाना फलशेषसर्जनाचेति वैलक्षण्यभावश
 ह्यर्थपर्यालोचनया यथा कल्पितं तथा ज्ञादिष्वपि भावार्थकृतं तदशेषे ष्वपि स एव क्रमः सैव शक्तिर्ज्ञात
 येति शेषः ॥ एवं चारब्धातपदेन पाकादिशब्दानां विग्रहप्रदर्शनं सुक्तं ॥ पच्यते इति पचनं पच्यते इति
 पाकं इत्यादौ सकर्मकधातोः कर्माविवक्षायां भावप्रत्ययांताख्यातेन कृतं तद्विग्रहमभिधानं सम्यगित्यु
 क्तं कृतं तस्य रूपात्तारोपात्तलिंगसंख्याकारकान्वयः संगच्छत इति फलितं ॥ तिङंतस्य च विशेषणान्व
 यः क्लिबित्वमेकवचनात् तत्त्वं कर्मत्वं फलं शस्य कर्तुरित्वात् द्वितीयैकवचनं विशेषाध्यायस्येति श्रुतिः ॥
 धात्वर्थप्राधान्ये तु व्यापारांशप्राधान्यात् प्रथमेकवचनस्य धुनिकः युनमित्युक्तव्याख्यानादुभयमप्यव
 रुद्धमिति दिक्केचित्तु क्रियास्वरूपांतरगतमेकं ॥ कर्त्रादिकारकगतं द्वितीयमित्याख्यातशब्दे कृत्वा धु
 नयपदि धात्वप्रयोगे क्रियाफलस्वरूपद्वयमस्ति तत्रैकं स्वरूपफलमित्युच्यते ॥ द्वितीयं च तदस्य फल
 मित्युच्यते यथा कृत्वा लः कुं भं कुरुत इत्यत्र कुं भं स्वरूपनिष्पत्तिरुपस्वरूपफलं द्वितीयं तु जलाहर
 णोपयो रूपकर्तृगतं तदस्य फलमित्युच्यते ताभ्यां भागाभ्यां साध्यवर्तिता क्रियास्वरूपांतरवर्तिता ॥
 साधनवर्तिता च कारकनिष्पत्ता चेति दृष्टं तेन योजयंति ॥ इदं च स्वरितजितः कर्तृभिः प्राये क्रियाफ

१०

ले इति सूत्रादत्र भ्यते तत्र ह्यस्य फलस्य कर्तृकर्मन्यतरगमित्वानपायात् परस्मैपदस्या निर्विषयतापत्तिः
 तदस्य फलस्य तु क्वचिदात्मगमित्वं क्वचिच्च परगमित्वमिति फलस्य प्रकारभेदकल्पनमिति ॥ अन्ये
 तु दृष्टं तद्वाच्यं तिकयोः समानधर्मत्वनियमात् ॥ कृतं तदशब्दार्थस्य तिङंतशब्दार्थे एव दृष्टं तो भवि
 तु मर्हति तेन फलव्यापाररूपाभ्यां भागाभ्यां क्रियायाः साध्यसाधनवर्तित्वमाहुः ॥ उत्पत्त्यादि कर्मसाध्यं
 कर्त्रादिकारकांतरं च साधनमिति व्यवस्था संभवात् ॥ क्रियादिष्वपि लिङ्के वस्युलशार्थात् तनुमध्याह
 र्शो गी वधा तु वाच्या भावप्रत्ययेन तस्या अनुवादः क्रियते तीङंतपदे सो फलशब्दाभावकृतं ते च सि
 द्धत्वं शार्धं चेति कृतमिति विस्तरेण एवं विचारे क्रियमाणे क्रियावाचककरोते र्यलार्थकत्वं विरुद्धमेव क
 चिदपिशब्दशास्त्रयत्नाश्रयणं नास्ति विवरणाश्रयेण व्याकरणं व्यज्यते इति ये रूच्यते देवानां प्रियान्न
 तेः संचरितव्यमिति प्रकारांतरेण यथा आख्यातति शास्त्रे शब्दानुशासने यथा येन प्रकारेण आख्या
 तशब्दे तिङंतपदे भागाभ्यां गुणप्रधानरूपाभ्यां कृत्वा धात्वर्थस्येति शेषः ॥ साध्यसाधनवर्तिता प्रक
 ता भागस्य साध्यत्ववर्तिता प्रधानस्य च साधनत्ववर्तिता निर्णीतेत्यर्थः ॥ भावप्रधानोऽयं निर्देशः तेन
 साध्यसाधनाभ्यां साध्यत्वसाधनत्वाभ्यां वर्तते इति साध्यसाधनवर्तितस्य भावः साध्यसाधनवर्तिता ॥

साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्त्तमानत्वमिति यावत् ॥ एतेन प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति व्याख्यानं निरस्ते-
 स्यात्तशहे प्रत्ययभागस्याश्रयवाचकत्वात्तमेदेः क्रियेति व्यपदिश्यत इति ॥ साध्यत्वं कर्तृपेक्षं साधन-
 त्वं च स्वफलापेक्षं पाकादिषु धातुवाच्यस्यार्थस्य साध्यत्वेन वर्त्तमानं घञादिवाच्यस्य च साधनत्वेन वर्त्त-
 मानत्वमिति विवेकः ॥ आख्यातशब्दे पश्यमगो धावतीत्यदिवाक्ये पश्येत्पत्रदर्शनस्य साध्यत्वेनाभि-
 धानं धावतीत्यत्र धावनस्य साधनत्वेनाभिधानमिति भागद्वयकल्पनान्याया ॥ परं च धातुद्वयार्थस्य
 भागद्वयमिति विप्रतिपत्तिः ॥ आख्यातशब्दस्य तादृशवाक्यपरत्वं च क्लिष्टमेवेति केचित् ॥ तथा घञा-
 दिष्वपि भावप्रत्ययान्तशब्दे घपीत्यर्थः ॥ क्रमः प्रकारो बोध्य इति शेषः ॥ अयं तु विशेषः ॥ तिङं ते गु-
 णत्वेन प्रधानत्वेन च क्रियायाद्वैरूप्य कल्पनं तत्र सत्त्वभूतक्रियायाः स्वफलं प्रति साधनत्वं कृदंते
 तु असत्त्वभूतसत्त्वभूतत्वाभावे रूपं तत्र सत्त्वभूतक्रियायाः क्रियांतरं प्रति साधनत्वमिति ॥ एवं
 च पाको भवतीत्याहो विकृतिरूपफलस्य सिद्धभावान्न व्यापारात्मकसाधनवर्त्तिता तदनुकूलव्या-
 पारस्यासत्त्वभूतस्य च साध्यवर्त्तिता तिङं तशब्दे साध्यसाधनरूपं प्रकारद्वयं कृदंतशब्दे सिद्धत्वं
 साध्यत्वलक्षणं प्रकारद्वयं साध्यत्वप्राधान्ये स्तोकं पाकः सिद्धत्वप्राधान्ये च स्तोकः पाक इति ११

दिधापि विशेषणान्वयो न्यायः विवक्षाधानत्वाच्च ह प्रयोगस्य ॥ अत्र कश्चिद्विवरणकारोक्तमित्यं स-
 मर्थयते ॥ तथा हि ॥ श्रीमताभ्युपयते ॥ अत्र प्रकृतिभागोत्पत्त्यनुकूलव्यापारमाह ॥ सच कर्त्तृपेक्षया सा-
 ध्यरूपः ॥ प्रत्ययश्च तमेवोत्पत्तिरूपफलसाधनतयानुवदति ॥ एवं हि प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यां साध्य-
 साधनत्वे व्यवस्थाप्यते न ह्यत्र लकारस्याश्रयवाचकत्वं भावार्थकत्वात् ॥ एवं चैकवचनमपि संगच्छते ॥
 व्यापारस्यैकवाचकत्वात् ॥ वैरूप्यं तु ह्यंतार्थक्यमित्यति ॥ तदुक्तमाचार्यो भावस्यैकत्वात् एकवचने
 प्रथमपुरुषस्येति ॥ अन्यच्च क्रियाविशेषणानां कृत्वमेकवचनं चेति ॥ स्तोकं पचति स्तोकं पाक इ-
 त्यादौ वैकवचनमुपपद्यते ॥ एकवचनं हि द्वितीयाया एवेति माधव्यादयः क्रियायां कर्मत्वेन तद्विशेषण-
 स्यादिकर्मत्वात् ॥ सिद्धांतरत्नाकरे तु प्रथमातिक्रमेकारणाभावात् प्रथमाया एवेत्युक्तं ॥ १४ ॥ घञं ता-
 दिषु धातुवाच्यप्रत्ययवाच्ययोः क्रियास्वरूपयोर्वाचकभेदमाह ॥ ॥ साध्यत्वेन क्रियातत्रधातुरू-
 पनिबंधना ॥ सिद्धभावस्तस्य स्तस्याः स घञादिनिबंधनः ॥ १५ ॥ ॥ साध्यत्वेनिति ॥ तत्र भागद्वयम-
 ध्ये धातुरूपनिबंधना धातुवाच्येत्यर्थः ॥ क्रियासाध्यत्वेनोत्पत्त्यत्वेन प्रतीयत इति शेषः ॥ तस्याः क्रि-
 यायाय सिद्धभावप्रतीयते स तु घञादिनिबंधनः ॥ भावार्थकप्रत्ययवाच्य इत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ भा-

व शङ्ख स्तावदकर्मकधातुषु । भवनेभाव इति व्युत्पत्त्या फलसामानाधिकरणक्रियावाचकः सकर्मकेषु च भ
 वनेभाव इति व्युत्पत्त्या भधातोर्पतात्तद्धातुसिद्धेः भावशङ्खः फलव्यधिकरणव्यापारवाचकः । उभयथापि
 विधीयमानेन भावप्रत्ययेन तस्यानुवादः क्रियते तत्राख्यातप्रत्ययां तस्य क्रियांतराकांक्षारहितत्वात् ॥
 धातुवाच्या प्रत्ययेनानुद्यमानाचक्रियासाधेति व्यपदिशेति ॥ इत्यतोपचारानर्हत्वं साध्यत्वमिति ज
 णात् ॥ कृतं तभावस्य जेच धातुवाच्या व्यापारः साध्यः ॥ घ्रादिभिरनुद्यमानः स एव सिद्ध इत्याहुः
 ॥ तस्य इत्यतोपचारानर्हत्वात् ॥ अतएव ह्यदभिहितो भावो रव्यवत्प्रकाशपतुरिति भगवता भाष्यकारि
 पोक्तं ॥ तत्र पूर्वभाग प्राधान्यविवक्षयां श्लोकं पाक इति प्रयोगसिद्ध्यति । क्रियाविशेषणानां क्लीबत्व
 मेकवचने चेति ॥ अस्य साध्यक्रियापरत्वात् ॥ उत्तरप्राधान्ये तु तस्यातिदेशिव इत्यत्वात् श्लोकः पाक इ
 त्येव प्रयोगः साध्यः ॥ प्राधान्ये विवक्षाज्ञापकानितु विस्तरभिनतिर्यते ॥ १५ ॥ अथ प्रायेण सर्वेषु वा
 क्येषु क्रियाया एव प्राधान्यमुपलभ्यते तिङंतयदेतुकिं वाच्यमित्याशयेन तत्र प्राधान्यनिरूपयति श्लो
 कद्वयेन ॥ ॥ संबोधनांतं ह्येतोयीः कारकं प्रथमोवतिः ॥ धातुसंबंधाधिकारा निष्पन्नमसमस्त
 नञ् ॥ १६ ॥ तथा यस्य च भावेन षष्ठीचेत्युदिते द्वयं ॥ साध्यत्वमहकस्यास्य क्रियायै वावधार्यतां ॥ १७ ॥

१२

युगं ॥ ॥ संबोधनांतमिति ॥ अस्य निर्दिष्टमानस्याष्टांशनीकस्य अष्टानां संबोधनां तादीसमहस्यक्रिययैव
 कृत्वा साधुत्वं सार्थकत्वं ॥ प्रयोगयोग्यत्वमित्यर्थः ॥ अनन्वितानां प्रयोगानर्हत्वादिति भावः ॥ क्रमेणाष्टकं नि
 र्दिशति ॥ संबोधनांतं संबोधनशब्देन तदर्थकप्रत्यययोगे लक्षणा ॥ उदाहरणं ॥ त्वं रामनः पाहि ॥ अत्र राम
 शब्दार्थसंबोधकं युष्मादर्थकर्तृकं ॥ अस्मदर्थकर्मकं प्राप्यमानं रक्षणमिति शास्त्रबोधः सिद्ध्यति ॥ अत्रैकवा
 क्यं तत्र स्थामंत्रितस्या विद्यमानत्वेऽपि त्वमिति पदात्परस्यास्मदो न सादेशः सिद्धः ॥ वाक्यांतरगतत्वे तु ॥ अयमं
 त्रिते पूर्वमविद्यमानवदिति सत्रं निविषयं स्यात् ॥ संबोधनांतस्य संबोधविशेष्यत्वे विशेषणविशेष्ययो
 रभिन्नत्वेन प्रथमासिद्धो संबोधने चेति सत्रं निविषयं स्यात् ॥ संबोधस्यान्यविभक्त्यंतत्वे संबोधनपदस्य वि
 भक्त्यर्थेन सहान्वयोनस्ति ॥ उपस्थाणाकांक्षत्वात् ॥ प्रथमातुसाधुत्वमात्रप्रयोजिकेति न दोषः ॥ अतः क्रियान्व
 योर्गत्वमेव युक्तं ॥ कृतोर्थः कृतज्ञातुमार्थः ॥ उदादेव दत्तः ॥ हितुं के ॥ अत्र देवदत्तकर्तृको दनकर्मिकावृत्ति
 द्वयविशिष्टाभोजनक्रियेति बोधः ॥ हिरावृत्तं भोजनमित्यर्थः ॥ कारककर्तृकमोदितस्य क्रियान्वयित्वं प्रपि
 दमेव ॥ प्रथमोवतिः तेन तु व्यमित्यादिना विहितोवति प्रत्ययः ॥ उदा ॥ चंद्रवन्मुखं दृश्यते ॥ अत्र येन
 प्रकारेण चंद्रो दृश्यते मुखमपि तेनैव प्रकारेणोति वत्स्यंतस्य क्रियान्वयित्वं ॥ धातुसंबंधाधिकारनिष्प

नंधातुसंबंधे प्रत्ययारति सूत्रेण निष्पन्नं ॥ यदि हितकाले कंतमित्यर्थः ॥ उदा० ॥ वसनददर्शः ॥ अत्रातीतका
 लकर्तृकंदर्शनमित्यर्थः ॥ असमस्तनत्र ॥ असज्यप्रतिबेधाद्येन नूनं घटोऽस्तीत्यादौ ॥ पर्युदासस्तत्तरपदा
 न्वयी ॥ अनन्तरुत्पादौ ॥ यस्य च भावेन भावजनस्य ॥ अदिभागेन कृतं सत्रं लक्ष्यते ॥ वर्षति देवे चौरा आयातः ॥
 अत्र वर्षणोपलक्षितमार्गमनमिति बोधः ॥ षष्ठीचेत्यनेन कृतं सत्रं लक्ष्यते ॥ उदाहरणं ॥ पश्यतो हरति
 पश्यंतमना इत्येत्यर्थः ॥ एवं षष्ठीणोऽप्यपवतामिदमित्यत्रापि ज्ञेयं ॥ १७ ॥ अष्टकस्य क्रियैव साधुत्वमित्युक्तं त
 त्रविशेषमाशंस्य समाधत्ते ॥ यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः ॥ कारकं च नत्रादिषु ॥ अनेति त्यज्यतांतीर्ह चतुर्थीः
 स्थितिकल्पना ॥ १८ ॥ ॥ यदिति ॥ यदि वत्यर्थः प्रथमस्य वतेरर्थः पक्षेऽपि पर्वतादावप्यन्वेति ॥ अपि
 शब्दात्कचिक्रियायां ॥ यथा पर्वतो वह्निमान्धुमवत्वान्महानसवत् ॥ तत्र महानसवेदित्यत्र वतिप्रत्य
 यार्थस्य पवतेऽन्वयेन तु क्रियायामित्यशाद्धिकानां प्रतिभाति ॥ किंच यदि कारकमधिकरणादिकं नत्रा
 दिषु भूतत्वेन घटस्यादावाधारस्य घटाभावादिष्वन्वयः क्रियाध्याहारं च नापेक्ष्यते ॥ तर्हि चतुर्थी स्थि
 तिकल्पना ॥ स्थितिकल्पनायामन्वयकल्पनात्मज्यतांस्त्रहेऽप्यतस्ति सत्रमेव सत्यजं स्यादित्यर्थः ॥
 देवदत्तस्य पुष्पाणि वध्वभानीत्यादौ तु ल्यार्थत्वेऽपि कृतार्थस्य चतुर्थी न स्यात् ॥ तदर्थमेतत्संज्ञारम्भः ॥

१३

एतेन पुष्पाणां स्थेऽपि तत्रापि क्रियायां गुणोपसर्जनत्वाच्चतुर्थी ॥ इदं सत्रं कारकस्य क्रियान्वयित्वं ज्ञा
 पयति ॥ १८ ॥ कारकस्योपसर्जनीभूतायामपि क्रियायामन्वयः ॥ न तु प्रधानेऽपि प्रत्यादाविति दृढयति ॥
 ॥ ॥ अविग्रहागतादिस्थायथाग्रामादिकर्मभिः ॥ क्रियासंबध्यते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥ १९ ॥
 ॥ ॥ अविग्रहेति ॥ यथा ॥ अतिग्रहनास्ति विग्रहो विविच्यग्रहं यस्याः ॥ प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेन स्फुट
 मप्रतीयमानापि ॥ गतादिस्थागतादिशब्दे धातुवाच्यतया स्थिता ॥ क्रियाग्रामादिकर्मभिः निष्ठावाच्यैः
 संबध्यते ॥ अथ यथा प्रत्ययस्य दुर्भवत्वापत्तेरिति ॥ तद्वत् कृतपूर्वादिषु प्रयोगविशेषेषु स्थिता प्रत्य
 यार्थत्वेनास्ति ॥ कर्मभिः संबध्यतश्च न्वयः ॥ कृतपूर्वीत्यत्र कृतः पूर्वमेनेनेति विग्रहे सपूर्वी चेति सूत्रे
 णेति प्रत्ययः ॥ सचनेनेति कर्त्रर्थे च कृतप्रत्ययस्य विशेषसाक्षात्कृतशब्देनान्वयः ॥ सूत्रारंभसा
 मर्थ्यात्कृतशब्दस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्रयोगः ॥ तद्विस्तवत्तावेकार्थीभावेऽपि कृतशब्दकर्मकांक्षाननिकृत
 ते ॥ तद्विस्तवत्तु ॥ कृतशब्दान्वयानंतरमाकांक्षानिवर्तिः ॥ तेन कृतस्यानुक्तत्वात् ॥ कर्मणि द्वितीया ॥
 ॥ १९ ॥ नन्वेवमविग्रहाक्रियामादाय कारकान्वयः सिध्यतीत्युक्तं तत्र विप्रतिपत्तिमाशंस्य समाध
 तं ॥ ॥ कृतार्थः कृतमुन्वत्स्वरितिवेत्तुं चित्तु ॥ अतिप्रसंगो नोऽप्यत्राभिधानस्य समाश्रया

त॥२०॥ ॥ छत्वेऽर्थादिति॥ क्त्वात्तुमुच्यते॥ प्रत्ययेन तमप्रत्ययेन चतुर्थं॥ यथा क्त्वा प्रत्ययस्तु मन्त्र
 त्ययश्च॥ अविग्रहमपि क्रियामादाय प्रयुज्येते॥ भोक्तुपाकोयं भुक्त्वापाकोयं मित्यादौ तथा क्त्वेऽर्थाऽपि
 पिस्पुर्दिति चेदिष्टापत्तिरिति शेषः॥ ह्यस्मात्कचित् द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादौ संततिर्द्विः सर्वत्र कु
 तोन प्रयुज्यन्त इत्यत्राह॥ अतिप्रसंगोऽतिव्यतिः॥ नोद्भावो नाशंक्यः कुत इत्यत्राह॥ अभिधानस्य प्र
 योगस्य समाश्रयात्॥ प्रयोगानुकूला हि वैयाकरणः॥ वस्तुतस्तु द्विर्वचनेऽर्थात्प्राप्तिपक्षसिद्धेऽयमर्थः
 सर्वत्र नानाविधा प्रोतिज्ञापकसिद्धे न सर्वत्रेति वचनात्॥ २०॥ नन्वेवं भावनाया धातुवाच्यत्वे सिद्धे मां
 सकानां प्रत्ययार्थप्राधान्येन नैयायिकानां कर्तृप्राधान्येन च शास्त्रबोधाभावः प्रसज्येतेत्याशंकाह॥
 भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदनिबंधने॥ साधुत्वं तदभावे हि बोधोने निवार्यते॥ २१॥ ॥ भेद्येति॥
 भेद्यभेदकसंबंधोयोर्विशेषणयोः संबंधोऽच्यः स एवोपाधिभेदे भेदकधर्मस्तन्निबंधनं तदेतत्तु
 साधुत्वं विज्ञायते॥ साधयति इष्टमिति साधुः॥ यथार्थमार्गेण बोधस्तस्य भावः साधुत्वे॥ सत्यत्वमि
 ति यावत्॥ एतेन प्रकारं तरेण शास्त्रबोधोऽसाधुरेव प्राकृतशब्दवत्सर्वथा तस्यादिरुद्धत्वमिति बोध्यं
 पाणिनीयसिद्धान्तमूलकमिति भावः॥ ननु तर्हि मीमांसक नयेतां किं नयेत्साधुत्वानुपपत्तेः कथं १४

बोधः स्यात्तत्राह॥ तदभावे पि परोक्षनयस्य साधुत्वाभावे पि इह क्रियापदे बोधो न निर्वार्यते॥ अपभ्रंशा
 दिभ्यश्चासाधोरपि बोधो भवत्येवेत्यर्थः॥ न हि साधुत्वमेव शक्तत्वं येन बोधाभावप्रसक्तिः स्यात्॥ किंतु
 सिद्धिहेतुत्वं तदिति॥ २१॥ आ॥ अथास्यातवोद्देशपयोगविशेषः कथ्यते॥ तत्र भूत्वा दयोधातव इति
 सूत्रेण सनाद्यन्ता धातव इति सूत्रेण च धातुसंज्ञा विधीयते॥ अत्र वदेति॥ पूर्वसूत्रादनंतरमेव द्वितीयं
 सूत्रं पठित्वा तत्र धातुग्रहणं मनुवर्ततां॥ किंपुनस्तद्ग्रहणेनेति तत्र साधने॥ तत्र पूर्वसूत्रस्य भूत्वा
 दय इति पदसंबन्धमानं वारयितुं मशक्यं॥ तेनैकयोगतत्प्रतीत्या सनाद्यन्तां भूत्वा दनामेव धातुसंज्ञा
 सिध्यति॥ नाम धातुनोत्पत्तौ न सिध्येत्॥ तेन यथोपन्यासमेव रमणीयं॥ सौत्रलोकवेदिकास्तु बहुल
 मेतन्निर्देशनमित्यत्र बहुलग्रहणाद्विष्यति॥ किंच तत एव॥ अक्रियावाचकानां प्रतिषेधः॥ वस्तुत
 स्तु क्रियावाचिनामेव गणनिवेशात्॥ तदत्राभार्थयत्नो मास्तु॥ ननु वैयाकरणभूषणे भूप्रभृतीना
 वासदृशानां क्रियावाचिनां धातुत्वमिति प्रतिपादितं तत्र वकाराधिक्याभावात् भाष्यविरोध इति भू
 प्रभृतयो भू सदृशः क्रियावाचिने धातव इति प्रकारांतरमामनति॥ वस्तुतस्तु क्रियावाचिगणोपा
 दाभावात् गडी वदनैकदेशे इत्यस्य रूपवाचिनो वृवरणे इति गणवाचिनश्चलक्षणाया क्रियापरत्वमा

दुः॥ ननु धातना क्रिया परत्वसिद्धावपि फल व्यापारयोर्धातुरित्यत्र धातो फलार्थकत्वं कुतो लभ्यते
 इति चेत् ॥ क्रियार्थकत्वे नैव फलार्थकत्वं सिद्धं ॥ अवि विक्ते क्रिया स्वरूपे क्रिया वाचि नो धातव इत्युक्ते ॥
 विविक्ते तु तस्मिन् फल व्यापारयोर्धातुरित्युक्तं तद्विवेकः कथमिति चेदुच्यते ॥ क्रिया लक्षणादेव फल व्या
 व्यापारयोर्विवेको भवति ॥ क्रिया लक्षणं चोक्तं वाक्यप्रदाये ॥ गुण भूतैरवयवैः समरुः क्रमजननां ॥ ॥
 बुद्ध्या प्रकल्पिता भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ १ ॥ इति ॥ मस्यार्थः ॥ गुण भूतैः ॥ अमुणाः गुणाः संपद्यं
 ते तथा भूतैर्गुण भूतै रंगैः ॥ श्रेण्यादयः छत्तादिभिरिति न्यर्थे तत्पुरुषः ॥ श्रेण्यादिषु अवर्थवचनमि
 ति वार्त्तिकात् ॥ अंगवदुपकारकै रित्यर्थः ॥ अवयवैराश्रय भूतैः कर्त्रादिकारकैः करोतुत्या ॥ क्रमज
 ननां क्रमेणोत्पद्यमानां व्यापाराणामिति शेषः ॥ समरुः संतानः बुद्ध्या प्रकल्पिता भेदः सन्नभिन्नरू
 पत्वमाशेष्य व्यवहृत सन्नित्यर्थः ॥ क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ क्रिया शब्देन व्यवह्रियते ॥ एतेन नकारकज
 न्यः ॥ क्रमवद्बो व्यापार संतान क्रियेति लक्षणं सिद्धं ॥ फलकाराद्यवयवै रिति व्याप्तिवारणाय संतान इत्यु
 क्तं ॥ विलोमक्रमवारणाय लब्धक्रम इत्युक्तं ॥ अखंडाकारत्वं वारणाय अवयवै रित्युक्तं ॥ प्रधानावयवानां
 फलकारादानामभिन्नत्वात् गुण भूतै रित्युक्तं ॥ नाना अपदेशवारणाय प्रकल्पिता भेद इत्युक्तं व्यापारत्वं

१५

क्षणं तु कर्तव्यत्वे सति तदिष्टसाधनत्वं व्यापारत्वमिति क्रियोदाहरणं ॥ मत्कृते संधारल प्रदाये यथा ॥
 विसर्जनात्ताभिरसौ क्रियाभिरंतर्गताभिर्महती क्रियैका ॥ संध्याभिधाना भवतीति तासां स्तानादिका
 नामपि वक्ष्ये पुण्यमिति यात्वं व्यस्यतौ च ॥ स्नानमप्यदेव तैर्मंत्रैर्मार्जितं प्राणसंयमः ॥ सूर्यस्य
 वाभ्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जप इति कारकैः पुत्रसंती फलानुमेया सो कर्मणिकर्तृरिवाफलजन
 यित्वा विकारै रमति ॥ तस्याश्वरमपरिणामः फलं ॥ तत्कृति शेषा फलमित्युच्यते ॥ निवर्त्य कर्मण्युत्प
 त्तिरूपं विकार्यचना शरूपं प्राप्ये च स्थिति भेदरूपमिति विवेकः ॥ फलस्य क्रिया परिमाण रूपत्वात् सर्व
 त्रक्रियारूपेण तत्कृत्तुं भवति ॥ क्रियादिकूष्मांडते वस्वभावादेव फलता भवति ॥ मत्कृते पंडितमंडने तद्वि
 वेकः हतः ॥ यथा वैलक्षण्या पादकः ॥ यथा वैलक्षण्या पादकः कारण इत्येर्जन्यः कर्तृजन्यः फलान्तः व्या
 पारयो जा रजोशः क्रियोक्ता विलक्ष्य पतत्फलचात्यमिष्टमिति ॥ फलं फले धने वज्रे निष्पत्तौ भोगलाभ
 योरिति कोशे निष्पत्तेर्विकाररूपायाः फलत्वमिति केचित् ॥ इयं क्रिया सर्वत्रालक्ष्यरूपा फलमिति तथैव
 फलहृतं वैलक्षण्यमपि लक्षणया फलशब्देन गृह्यते इत्यभिप्रायेण फल व्यापारयो रित्यत्र प्रथम
 निर्देशः ॥ न हितत्र नानार्थत्वे दोषः ॥ विशेषणान्त्ये सो कर्तृकर्मस्वरूपबो धाय सकर्मका कर्मकविवे
 का यच्च क्रियाया एवै रूपा कल्पितमिति बोध्यं ॥ इदं चारव्या तशब्दे भागाभ्यामिति श्लोके स्पष्टीकृतं

पिग्रहणसौकर्याय पुनरभिहितमिति बोध्यं ॥ क्रियाफलस्य कर्तुरभिहितमत्वेन कर्मसंज्ञा ॥ तदाभ्य-
 यस्तुलक्षणयेति प्राञ्चः तेन मंदं पचति स्तोत्रं पचति स्वादु पचतीत्यादौ कर्मत्वादेव द्वितीये कवचनमि-
 त्याहुः ॥ फलव्यापारयोरितरेतरयोगेन समप्राधान्यात्समकालमेव धः ॥ भेदोपेयभेदानपायात्स-
 मेवोपस्थितिरिति तु निर्विवादं ॥ फलविशिष्टे व्यापारो धात्वर्थ इति मते शक्यतावच्छेदकलाघवमिति
 पाणिना यानानाभिप्रायः ॥ फलमुखस्य गौरवस्य युगत्वात् ॥ क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति पाणिनीयाः
 तच्चेतनाचेतनसाधारणं क्रियाकरणस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् चेतनस्यैव कर्तृत्वेन यत्नाश्रयत्वं क-
 र्तृत्वमित्याहुः ॥ मतद्वयेऽपि लक्षणया विरोधपरिहारसुकरः ॥ फले प्रधानमित्यत्र फले इति निमित्त-
 सप्तम्य ॥ तेन फलजनकत्वाद्यापारः प्रधानं कारकापेक्षयेति शेषः ॥ तिङर्थः कर्तृकर्मरूपः सत्तुविशे-
 षणमप्रधानं ॥ विशेष्यतु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणमिति वद्वचनान् ॥ ननु फलप्रधानमिति कु-
 तोनपह्यते इति चेत्सत्यम् ॥ एवं हि फलस्य विशेषणत्वं सिध्यति ॥ तथाच ननु पाधेरुपाधिर्भवति इति न्या-
 येन विशेषणभूतस्य फलस्य स्तोकादिशब्दैः पुनर्विशेषणयोगो न स्यात् ॥ तेन यथाश्रुतमेव साधु सर्व-
 त्रव्यापारस्य दुश्चरस्य त्वेव भूमिसेनादिभिर्भूवादीनां फलांशमाश्रित्यैवार्थनिर्देशः कृतः ॥ तत्र धातुव्या-
 पारो धात्वर्थस्य सामान्यरूपफलतु विशेषरूपं ॥ तयोर्भेदाभावेन धातोः क्रियावाचित्वमेवार्थसिद्धं ॥ स्त्रि

१६

द्विगस्य याशब्दस्य निपातस्य वाशब्दस्य च धातुतुल्याकारत्वात् क्रियावाचित्वं कुतोनेति चेत्समानाका-
 रत्वेऽपि भिन्नरूपत्वादिति बोध्यं ॥ तथाच वार्तिकं ॥ समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति ॥ विस्तरस्तु मत्स्य-
 तपेडितमंडनव्याख्यायां दृश्यः ॥ तत्र प्राधान्योदाहरणं यथा कर्त्ता भूषः कारकांगेरुपेतः षड्विंशको मंड-
 ले सन्निविष्टः ॥ अर्जत्पूजैराज्यलक्ष्मीक्रियाख्यातन्निष्ठासौ मुख्यतां नीयते न्येदिति ॥ ननु नैयायिकानां
 मते कृतिमतः कर्त्तुः प्राधान्येन शाब्दबोधः स्वीकृतः सोऽन्यैरपि कुतो न ग्राह्य इति चेत् व्यवहारविरोधादिति
 मतं ॥ तथा हि ॥ सोऽहं शरधिर्भूत्वारणभूमेव लिखं ॥ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तश्चिरः कमलोच्चयं
 ॥ १ ॥ अब तीर्थयेदं वंशे भगवान्भूतभावनः ॥ कृतवान्यानि विश्वात्मातानि नो वदविस्तरादित्यादौ
 सर्वत्र व्यवहारे प्राधान्यमेवान्भूयते न तु कर्त्तृप्राधान्यं ॥ यदि कश्चित्कर्त्तृप्राधान्यं स्वीकुरुते ततः किन्न-
 ऋत् ॥ तथापि व्यवहारविदामनुभावविवादपदनिर्णिताधिगंतव्यः ॥ ननु सर्वासां सपि क्रियाणां ज्ञाने-
 षा कृतिपूर्वकत्वेन बुद्धिपूर्वकत्वात्प्रवसायाच्चेतनविषयत्वमेव ॥ तथा हि जानाती कृतियतते क-
 रोतीति क्रमस्तावत्सर्वानुभवसिद्धः ॥ तत्रादाविष्टसाधनताज्ञानं जायते पाके कृते जोजनसिद्धिरिति
 पाकस्येष्टसाधनताज्ञानमुत्पद्यते ॥ ततश्च साधनस्य शक्यताज्ञानं जायते ॥ पाको मत्स्यतिसाध्यः

नित्तीयं चानिष्टानुत्तादकं ज्ञानं जायते अयं पाकाममेष्टनको नत्वनिष्टजनक इति ॥ ततस्तत्करणे
 छाजायते ॥ ततस आत्मनायलं करोति ॥ अतएव आत्मधर्मीयत्वं इति नेयायिकाः ॥ ततः कर्मद्रियेर्विवि
 धाः क्रियाः करोति ॥ एवं च रयोग छतीत्यादौ रथगमनस्य बुद्धिप्रवर्तकत्वा संभवात् ॥ कथं गच्छते प्रयो
 ग उपपद्यते ॥ इति चेत्सत्यं ॥ रथगमनादौ रथगमनादौ मुख्यव्यवहारा संभवे पि धर्मप्रयत्नस्य रथ
 मोपचारिकत्वाद्वा क्षणिकप्रयोगो यमिति केचित् ॥ यथा भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादिः ॥ अन्ये तु गम
 नमिव गमनमिति सादृश्यमूलो गेण प्रयोगो यमिति स्मरुः ॥ वस्तुतस्तु बुद्धिपूर्वतदविपरीता चेति क्रियादि
 विधा ॥ बुद्धिपूर्वविधास्तवत्ज्ञानादि क्रमेणोत्पत्तिः ॥ सा क्रिया प्राणभृता मेव ॥ अबुद्धिपूर्वतु सर्वेषामेव यथा
 चेतनेषु निमेषो नैषणादिकमबुद्धिपूर्वतथा गमनामपि अबुद्धिपूर्वमिति विवेकः ॥ वृक्षात्पणं पतति तत्र
 पुयते त्रसरेण वोवांतीत्यादौ ज्ञानादि क्रमस्तदुपचारश्च न संभवतः ॥ तत्र कृतिमस्त्राधान्येन बोधा संभवात्
 प्रकारांतरकल्पनमावश्यकमिति गौरवं ॥ यत्नस्याख्यातवाचस्वेताने छयोः कथमवाच्यत्वमिति प्रतिपत्ति
 दुर्वीरा ॥ विनिगमनाविरहात् ॥ ज्ञानस्येच्छायावाप्रत्ययवाच्यत्वमस्तु केन हेतुना यत्नस्यैव तदुरीकर्तव्यमि
 ति विशेषः ॥ न तु पुष्कराक्षनामवयवानासाध्यत्वं सिद्धत्वं च प्रतीत्येकमनुभूयते ॥ तत्कथं विक्रित्तिपर्यंता

१७

पचनक्रियेति चेदुच्यते चिकीर्षाया उच्यते विक्रित्तिपर्यंतस्य पाकस्य संकलनात्मिकायां बुद्धौ सधत्वेनाभि
 मतत्वात् क्रियाया कत्वमविरुद्धं ॥ तदुक्तं वाक्यपदीये यावत्सिद्धमसिद्धवासाध्यत्वेनाभिधायते ॥ आश्रितक्र
 मरूपत्वासा क्रियेत्यभिधायते इति इयं क्रिया यदा क्रियांतरसाकांक्षातदा सत्वभृता सिद्धा चोच्यते ॥ क्रियांत
 रा कासारहितत्वसत्वभृतासाध्या चोच्यते ॥ असत्वभृताभावश्च तिङ्पदैरभिधायते इति वचनादि यमे
 वाख्यातपदवाच्या ॥ क्रियायास्तत्फलस्य च साध्यसाधनभावः संसर्गलभ्यो ननु शङ्क्य इति वृद्धूषणे स्थि
 तं ॥ भट्टपादास्तु संबंधधात्वर्थमन्यते ॥ अन्ये मामांसकस्तु फलमात्रधात्वर्थमन्यते ॥ व्यापारं च प्रत्यया
 र्थमिति ॥ तथोक्तं ॥ संबंधमात्रमुक्तं चतुस्ताधात्वर्थभावयोः ॥ तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्यानविद्यते इति
 ॥ निरपेक्षोरवश्रुतिः ॥ ननु पचती पाकं करोतीति विवरणमसंगतं सकर्मकद्विकर्मकस्य वापचतेः सं
 गतकर्मगतयामकर्मकत्वापातात् इति चेत्सत्यं ॥ पदार्थबोधे स्पष्टवार्थबोधे कारणत्वात् पदार्थबो
 धदशायां सकर्मकत्वे बाधो नास्ति ॥ एकपदार्थमात्रस्य तदजिज्ञासितत्वात् ॥ तदुत्तादेः कर्मणो विवक्षा
 या असंभवात् ॥ यथा पच्यते इति पाकः पत्तिः पचनमित्यादीनां विग्रहे पच्यते इत्याख्यातपेशदेर्विग्रहंति
 ननु क्रतंतशब्देति ॥ तत्र कर्मणो विवक्षायामभावादकर्मकत्वं निर्वीधं ॥ तत्र प्राचा वचनमस्ति यथा ॥ धातो
 रथांतरो वत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ॥ प्रसिद्धे र विवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकक्रिया इति ॥ तत्र नदीवह

तीत्यादौ धातोर्धमेदादकर्मकत्वं । अत्र हि वृत्तीत्यस्य स्पन्दते इत्यर्थात् ॥ जीवति प्राणधारणं करोति अत्र
प्राणधारणरूपस्य कर्मणः धात्वर्थेनोपसंग्रहात् स्वांतरनिवेशेनादकर्मकत्वं ॥ मेघो वर्धति ॥ अत्र जल
मित्यस्य प्रसिद्धत्वेनानुपादानादकर्मकत्वं ॥ अश्वो गच्छति ॥ अत्र पंचानमित्यस्या विवक्षितत्वादकर्मकत्वं
॥ एवमन्यत्रापि ॥ प्रविवक्षया सकर्मकस्यापि धातोर्धमेदादकर्मकत्वमाशेषपदसंस्कारपक्षे पचति पाकं करो
तीति संज्ञात कर्मत्वेन यथा कथं चिद्विवरणस्य साधुत्वं समाधेयं ॥ वाक्यसंस्कारपक्षे तु पचेः सकर्मकत्वा
त् ॥ द्विकर्मकत्वाच्चेदवदन्तं स्तुलान् ॥ ओदनं पचति यद्यतं तुलान् पचति ॥ ओदनं पचतीति वा प्रयोगो भव
ति तत्र तीत्यस्य अप्रयत्नीति विवरणं स्यात् ॥ वस्तुतस्तु पक्कवान् हृतवान् पाकमित्यादि कृदंतो दाहुरण
मेव साधायः ॥ केवलस्य रखातपदस्य प्रयोगाभावात् ॥ समाधाने यथा कथं चिद्विदित्युक्तं ॥ पच्यते इति प
चने ॥ पच्यते इति पाकः इत्यादौ तु भावेत्वा कर्मके भ्य इति वचनात् यथा कथं चिदकर्मत्वांशोपाङ्गावाख्याते
न कृदंतविग्रहप्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः ॥ केचित्तु पचतीति पाकः ॥ पचतीति पक्तेत्यादि कृदंतविग्रहे केवल
स्यापि क्रियापदस्य कर्तरि प्रयोगसंभवात् न दोष इत्याहुः ॥ अत एव पदसंस्कारपक्षः स्वीकृतः शाब्दिकैरि
तिदिक् ॥ श्री ॥ इत्याख्यातपरिशेषः ॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावाराणामजीभ

इह त्मजाशधरभट्टविरचितायां वैयाकरणभूषणकारिकाव्याख्यायां बोधवर्धिन्यां व्याख्यातवादः समा-
प्तिमगमत॥ श्री ॥ संप्रतिलकाराणां मर्थविशेषानाह॥ ॥ वर्त्तमाने परोक्षे चोभा विन्यर्थे भविष्य
ति॥ विध्यदौ प्रार्थनादौ च क्रमादेश्याद्यः॥ २३॥ ॥ वर्त्तमान इति॥ लडादयः सुकारानुबधात्पृष्ट॥ लट्। लि
ट्। लुट्। लृट्। लेट्। लोटिति क्रमाघथाक्रमं॥ तत्र वर्त्तमाने लृट्॥ अर्थे इति प्रत्येकं संबध्येते॥ तथाच वर्त्तमा
न कालविशिष्टे र्वे व्यापारे कालात्मके लडित्यर्थः॥ अपतीतानागतभिन्नत्वे वर्त्तमानत्वं॥ प्रारब्धापि रि समाप्त
त्वे वा॥ तच्च व्यापारस्यैव संभवति॥ तदा श्रयात्कालचेतितेन व्यापारविशिष्टकाल॥ कालविशिष्टो व्यापारो
वा जलरवाच्यः॥ वर्त्तमाने लडिति सूत्रात्कालव्यापारयोरेवेति स्तुतिस्तु सिद्धंतविरुद्धेति नादार्त्तव्या॥ अयमर्थो
ज कारघोत्यावाच्चेति पक्षद्वयं भाष्यरुहं होदक्षमंच॥ नचवाचकत्वपक्षे लटोनानार्थीप्रतिः॥ धातुना फल
व्यापारवध्नकाराणां कर्तृकालाद्यर्थस्य युगपत्प्रत्यायकत्वेनानार्थत्वे बोधाभावात्॥ मयरचितत्वादस्यार्थ
स्य॥ ड हा हुरणं॥ घंटकोत्ता॥ अपत्र मृतपिंड ग्रहणादारभ्य तत्स्वरूपनिष्पत्तिपर्यंतो व्यापारो वर्त्तमानः॥
तथात्वं कालेषु पच्यते॥ आत्मस्ति॥ यद्यप्यत्रात्मनिष्ठ व्यापारस्य प्रारब्धत्वमपरि समाप्तत्वे च नोपजभ्येत।
तथापि स्वर्ग प्रलयापेक्षया वर्त्तमानत्वमस्य॥ लहा एंगतरे तु बाधो नास्ति॥ वस्तुतस्तु विशेषा संभवे पि काल

सामान्यभाषायां लक्षणयोगः॥ तथा च वासवदत्तरी कायाभाष्यकारवचनं कालसामान्ये ज प्रयोज्यरति। त
 न प्रथमाति क्रमे कारणभावादिति युक्तिरेव मूलमित्याहुः॥ रामगिरिरस्ति॥ इह रामनिवासमारभ्य शांति
 वाहनराज्यपथं पर्वतस्थितौ वर्तमानत्वमख्यं॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियरतितापकादौ पचारिकव्यवहारः॥
 साधुरिवेतिदिक्॥ परोक्षेतिह॥ अक्षयः परः परोक्षः॥ परशब्दस्य समागमोऽक्षिशब्दासमासात् अतिपात्य
 ते॥ यद्यप्यक्षेभ्यश्चिद्येभ्यः परः परोक्षस्तस्मिन्॥ परोक्षत्वं च प्रत्यक्षेतरत्वं तद्विविधं॥ अतीतानागतभेदा
 त्॥ अपघतनानघतनभेदात्॥ सत्रानघतनभूतपरोक्षव्यापारविशिष्टे काले लिट्स्यादन्वयत्वन॥ अनु
 क्रियानामेयमत्मेतादृष्टापूर्वापराभूतावयवानशक्यापि उभयानि दर्शयितुमिति भाष्यादनुभवाच्चकथं व्यापा
 रस्य परोक्षत्वं कथं तद्विशिष्टकालस्येति चेत्सत्यं॥ क्रियाविशिष्टकारकाणां परोक्षत्वं क्रियायामौ पचारि
 कमितिन दोषः॥ अस्मादेव सापकादौ पचारिकव्यवहारस्य ग्रामा उपमित्याहुः॥ यद्यपि ननु पाधेरुपाधिर्भव
 तीति भाष्यं॥ तथा पुनरुपाध्यां प्रयोगविषयत्वांगकारान्न दोषः॥ एतेन परोक्षानघतनभूतत्वविशिष्टव्यापा
 रगोचरः॥ कालो लिट्प्रयोगस्य विषयः॥ उदा०॥ कुलालो घटं चक्रे॥ अत्र कुलालनिष्ठपरोक्षत्वादिविशिष्ट
 कालिको व्यापार इति लिङं तस्य शाब्दबोधः लिङादेशानामुत्तमपुरुषस्यापि विधानसामर्थ्यात् क्रियायाः प

१५

क्षत्वमुपचारादानां सिध्यतीति विज्ञायते॥ श्वोभाविनि लुट्॥ श्वरत्यागमिदिनवाचकमवयवम्॥ तद्विरुपे चम्यं तं ननु
 सप्तम्यं॥ अनघतने भविष्यतिकाले धोत्वे लुटित्यर्थः॥ उदा० भवितानविचारचारुचेत्॥ अत्र विचारपदप्रयो
 गात् श्वोभावित्वं प्रतीयते॥ हंसवचनस्य सद्यश्चारुत्वे पि हंसविचारे क्रियमाणे दिनांतरेः कदाचित् चारुता
 नस्यादिति शंका समाधानं॥ भविष्यति लट्॥ भविष्यतीति भविष्यतस्मिन्॥ अनगतस्यार्थः॥ काले धोत्वे लट्
 स्मादित्यर्थः॥ उदा०॥ पंचम्यो कुमारस्य विवाहे भविष्यतीति॥ अत्र कुमारसंबंधी पंचम्यधिकर्णको विवाहनि
 ष्ठो भवनानु कूलो व्यापार इति शाब्दबोधः॥ सायं जपो भविष्यति॥ अत्र सायधिकरणकजपनिष्ठो भवनानु कू
 लो व्यापार इति बोधः॥ सायंकालस्य वर्तमानांतर्गतत्वात् लट् प्राप्तिः॥ अघतनकाले हि भविष्यत्सामान्य
 प्रयोगे चित्यात्॥ सच कालकपालदिवसारव्यः॥ तद्ध्रस्वपंस्तत्त्वं विमुखा मिना॥ निशिधादि निशिधोतः
 कपालदिवसः स्मृत इति॥ विध्यादौ लेट्॥ तस्य लिङ्गं विधात्॥ प्रियः सूर्यः प्रियः अग्रावा भवति॥ अग्राहिता
 ग्नः सूर्यश्चाग्नेश्च प्रियो भवेदित्यर्थः॥ अत्र विध्यर्थे लेट् छोटसः॥ अत्राहितान्निकर्तृकसूर्याग्निसंबंधो
 प्रियोत्पत्त्यनु कूलः प्रवर्तनाविशिष्टो व्यापार इति॥ अत्र कालस्य विवक्षाभावादुल्लेखो नास्ति॥ प्रार्थनादौ जो
 ट्॥ जोटिति सूत्रेण विधायमानो जोटतः प्रार्थनादावित्युक्तं॥ आशिरथोप्यत्र गृह्यते॥ उ०॥ शंभो मुक्ति

दोभव ॥ अत्र संबोधनं भुक्तकः प्रार्थना विशिष्टो मुक्तिदानानुकूलो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ आयुष्मान्भवसौ
 म्य ॥ अत्र सौम्यसं. बो. ध्य कयुष्मदर्थकत्वं कलदिष्टा संसन विशिष्ट आयुस्तत्पुनः कूलो व्यापार इति शास्त्रबोधः
 ॥ २२ ॥ उ. काशुबं धानां दोत्यापनाह ॥ लकार ध्वं के रो दयः स प्रयोजनत्वादित्यंज्ञाः ॥ ॥ हो भते त्रिषण दो
 च भूत माने लज्जा दयः ॥ सत्प्राप्ति यति पत्तौ च भूते भाविनि लुङ् स्मृतः ॥ २३ ॥ ॥ हो भते इति ॥ हो भते त्रिष
 ण दो भूत माने चार्थ विशेषे लज्जा दयस्युः ॥ क्रमेण ति शेषः ॥ ह्यसि त्यवयव मती तदि नार्थस्यै व्यल्लोपे पंचम्यं
 ते च । ते न गत दिना दार भयो भूत कालस्तत्र घो त्पे लुङ् स्यात् इत्यर्थः ॥ उदा० ॥ हो भवे देव दत्त स्य पुत्रः ॥ अ
 त्र देव दत्त संबंधा पुत्र कर्तको घतन कालिकः प्रत्यक्षो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ त्रिषण दो लिङ् ॥ आदिश
 षा ध्वो उर्थ शकार्यो गार्थ दिग्रहं ॥ उदा० ॥ द्विजः संध्या मुपासीत ॥ अत्र द्विज कर्तक संध्य कर्म के उपदि
 श्यमानो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ समास स्यात् ॥ अत्र समास कर्तको नो दना विशिष्टो भवनानु कूलो व्यापार
 इति शास्त्रबोधः ॥ यद्यपि समासो भवतीत्यादौ लिङ् प्राप्नोति तथापि लटो विधये लक्षणाया समाधानं ॥ भूत
 माने लुङ् ॥ अविशिष्टे भूते लुङ् इत्यर्थः ॥ उदा० ॥ द्विजः प्रातः स्नाते भूत ॥ अत्र द्विज कर्तको भूत प्रातः कालिक
 स्नानु कूलो व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ किंचेति चार्थः ॥ क्रियाति पत्तौ सत्प्राप्ते भावि निच काले लुङ् स्मृतः ॥

स्मृते विहित इत्यर्थः ॥ उदाहरणं ॥ सुवृष्टिश्चेद भविष्यत्तदा सुभिक्षम भविष्यत् ॥ अत्र सुभिक्ष कर्तको भूतो
 भावि यानिष्यति विशिष्टा व्यापार इति शास्त्रबोधः ॥ सुवृष्टि कर्तक भवनानु कूल व्यापार पदत्व भावो यदि शास्त्रे
 न घो त्पते ॥ २३ ॥ ॥ अथ लकारार्थ वादो पयोग प्रकर्ण विशेषो ध्वं मिधायते ॥ तत्र लः कर्मणि चेति सत्त्रे फ
 ल व्यापारयो धातु रिक्तिकारिकाये च यदा च कतया निदेशः कृतः स लकाराणां मुखोऽर्थः ॥ एक वचना दी
 नां तस्यैव व्यवस्था संभवात् स एव वाचकत्वेनाभिमत उच्यते ॥ नेनेति वचनं । वल्लीति वचनमिति चेति वचन
 संज्ञाया अन्वर्थवत्वेन तदर्थान्वितस्य वाच्यत्वानुपपत्ताः ॥ वाच्य वाचक शब्दयोर्वचन धातु प्रकृतिकयोस्त
 त्र प्रयोगोपपत्तेश्च ॥ कालादयस्तु लकारा घो त्पते एव ॥ वर्तमाना दानां लज्जादिक विषयत्वेन साक्षाद्वाच्यवाच
 क भावात् घो त्पत्त्वमेव ॥ यस्तु लोकोत्तेरज्ञात संकेतस्तमर्थवाच्यमाहुः ॥ अस्म्यशब्दस्यायमर्थ इत्युपदेशः ॥
 संकेतः ॥ तद्ज्ञापकानि तु मत्तुते विज्ञाने देवि वेणिकायां चरुष्यनि ॥ विस्तर भयादिह नोच्यते ॥ वर्तमा
 ना दानां साक्षात्प्रकृत्यर्थस्य प्रत्यक्षार्थस्य वा विशेषणत्वेन घो त्तकत्वमेव ॥ वर्तमानादिकं हि धात्वर्थस्य विशे
 षणमिति ॥ ततश्च क्रियापदप्रयोग विषया भूत कालमपि लक्षयति ॥ ननु जन्यमानो पाधि भूतस्य कालस्य
 भूतत्वादिविशेषणं कथं घटनेन सु पाधिरुपाधि भवेतीति न्यायादिति चेदुच्यते ॥ अतितादि व्यवहारहे

तुका लइति लक्षणे जन्य पदार्थानां भूतत्वादिव्यवहारं प्रतिकालस्य निमित्ततयोपाधित्वं ॥ तथा चोक्तं जन्यमा
 त्रकालोपाधिकमिति ॥ जन्या नं जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ उपाधिभेदादेकोपि क्षणादिव्यपदेशभाक्
 ॥ इति श्लोके केकेलनिष्ठानामव्यवहारहेतुत्वं जन्यस्येत्युक्तं भवति ॥ जन्यमात्रं कालोपाधिरिति कालस्य निर्विशे
 शस्योपाधिभेदकमित्यर्थः ॥ भूतत्वादिकंप्रपंचधर्ममाशेषकालस्य भूतत्वादिकमुपदिशति ॥ किंचानमेषा
 दिसंवत्सरसंज्ञकालस्य विभागउक्तो भागवत्तेनुवादि कालकलनाधर्मशास्त्रे निः ॥ असादिगणनायोगशास्त्रे अ
 क्षरव्यक्षरादिगणनामुरुत्तदिगणनज्योतिशास्त्रे एवे सोपाधिकस्य कालस्य कलनाभेदानुपदिशति ॥ नि
 र्विशेषस्तु कालो विस्तरेव ॥ तदुक्तं भगवद्गीतायां ॥ कालोस्मि लोकास्तय ह्यत्र प्रवृद्ध इति तद्वशास्त्रे च पदा
 र्थतत्त्वशिरोमणिनोक्तं ॥ दिक्कालौ नेश्वरादतिरीच्येते इति भागवत्तेनु कालो नाम भगवत्शक्तिविशेषः
 चेष्टाविशेषो वेतितत्त्वसंख्यमतनुसारेण सप्रकारककालपरमिति दिक् ॥ एवं विधम्य कालस्य लज्जा
 दिद्योत्यत्वं वाच्यत्वं वानसंभवति ॥ क्रियासंबन्धी भूतत्वादिकं तत्रारोप्य लकाराः प्रयुज्यन्ते ॥ ततः कालस्य
 प्रयोगविषयत्वमित्याहुः ॥ यथाह भगवान्भाष्यकारः ॥ कोहिनामशक्नोति धातुप्रातिपदिकप्रकृतिप्र
 त्ययनिपातानामर्थिना देष्टुमिति ॥ एवमस्यैविलकारार्थप्रक्रियायां सति ॥ द्योत्यर्थस्तेषां भेदभेदा

२१

भिधानं दुरुहमिति कारिकायां दिज्जात्रमुक्तं ॥ ननु द्योतकवाचकयोः केविशेष इति चेदुच्यते ॥ द्योतकहि
 युगपदेनैकार्थप्रकाशयेति ॥ दिपदिवत् ॥ वाचकाश्च स ह्युच्यन्ति ॥ संकेतितमेकमेवाधंशक्तिग्राहकसो
 रुचयेण लक्षयंतातिदिक् ॥ श्री ॥ ॥ इति लकारार्थपरिशेषः ॥ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारा
 वारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टविरचितायां वैयाकरणभूषणकारिका व्याख्यायां बोधवर्धिन्या ल
 कारार्थवादः समाप्तः ॥ श्री ॥ ॥ तिङर्थनिर्णीयसुबर्थनिर्णेतुं प्रत्ययार्थप्राधान्यात्सुपामर्थमाहुः ॥
 ॥ ॥ आश्रयोवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेव वा ॥ यथायथं विभक्त्यर्थः सुपां कर्मणि भाष्यतः ॥ २४ ॥ ॥
 आश्रय इति ॥ आश्रयः क्रियाश्रयस्तत्कलाश्रयश्च ॥ अवधिरित्योक्तं तैः पूर्वभागवत्पारंभाश्रयः ॥
 उद्देश्यः कर्मणः क्रियायावायदर्थमुपादानं सः संबन्धो गुणप्रधानवर्तिभेदकधर्मः शक्तिरेव वा एते ॥ य
 थायथं यथास्व यथानुशासनमित्यर्थः ॥ विभक्त्यर्थः सुबर्थज्ञेयाः अत्र विभक्तिशब्देन लक्षणाया सुपां
 ग्रहणं ॥ अथवा शक्तिरेव सुपामर्थः ॥ तत्र प्रमाणमाहुः ॥ सुपाकर्मणि प्रतीकमात्रेण समग्राधिकारिका
 गृह्यन्ते ॥ भाष्यतो भाष्यवचनात् ॥ तद्यथा ॥ सुपां कर्मिदयोप्यर्थाः ॥ संख्याचैव तद्यातिङ्गं ॥ प्रसिद्धेनिय
 मस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वेति ॥ अत्र श्लोके कारकविभक्त्या नामर्थनिर्देशः कृतः ॥ पृष्ट्याश्चेति ॥ यद्यप्यु

पपदविभक्तीनामर्थान्तरविहितानां चार्थनिर्णयो न कृतस्तथापि यथायथशब्देन यथाशास्त्रमुक्तत्वात् तत्तु
 त्रानुसारेण तन्निर्णयो भवत्विति स्तचित्ते ॥ प्रथमा या अप्येवमेव ॥ करकविभक्तीनामाश्रयोर्थः ॥ करोताति
 करकप्रितियुत्पत्त्या क्रियाश्रयत्वं करकत्वमितिलक्षणम् ॥ सामान्यतः यणां मपि क्रियाश्रयत्वात् ॥
 अथविशेषाः प्रवृत्तये ॥ द्वितीयास्तृतीयासप्तमीनामाश्रयोर्थः ॥ करणतत्तायायाः आश्रयत्वापारो
 द्वितीयो तस्य कर्मणः फलाश्रयत्वात् ॥ तृतीयो तस्य कर्तृवापाराश्रयाच्च ॥ सप्तम्यंतस्याधिकरणस्य क
 र्तृकर्मद्वारा तदुभयाश्रयत्वाच्चेति ॥ आश्रयत्वं चारं वंडशक्तिरूपमवच्छेदके ॥ जात्यादिवच्छक्तावच्छेदकं
 प्रवृत्तिनिमित्तमितियावत् ॥ शक्तिर्बोधो धकभावरूपवह्यमाणलक्षणा विषयितासंबंधेन शब्दनिष्ठा
 ॥ विषयतासंबंधेन चार्थमभिव्याप्तिरिति ॥ केचित्तु ॥ आश्रयताशक्तिरधारशक्तिः ॥ यथाकाशस्य सर्वा
 श्रयतासर्वाधारता चोच्यते ॥ साध्या ॥ अखंडशक्तिर्त्वरं वंडशक्तिश्चेति ॥ अखंडशक्तिस्तु जातिवदेकेन रू
 पेणानेकान्पदार्थान् व्याप्तिरिति ॥ यथागमनशक्तिः कासादौ खंडशक्तिश्च विलक्षणेषु पदार्थेषु वि
 लक्षणरूपातिरिति ॥ यथागमनाशक्तिरेकैवमस्यादिषु जलज्जवनरूपेण वानरादिषु वृक्षजवनरूपे
 ण पक्षिषु चाकाशो दृनरूपेणेति ॥ अखंडशक्तिरखंडोपाधिरित्युच्यते ॥ तस्याः शक्तावच्छेदकत्वे जा

२२

तिवज्राघवं ॥ ततः प्रकृतेष्वश्रयताशक्तावच्छेदकत्वे गो रवं नाशं कर्मित्याहुः ॥ तस्याः अखंडितत्वं च
 सामान्यरूपेण वर्तित्वं ॥ एवं च फलाश्रयोप्याश्रयः ॥ व्यापारस्योप्याश्रयः ॥ सत्त्वभूतक्रियाश्रयोप्या
 श्रयः ॥ कर्तृकर्मव्यवधाने परंपरासंबंधेनाप्याश्रयत्वं भवति ॥ तथोक्तं वाक्यपदीये ॥ कर्तृकर्मव्यव
 हितं साक्षाद्वाधनं रयेत् क्रिया ॥ उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शस्त्रेधिकरणं स्मृतमिति ॥ अत्र तंडुलेषु पा
 कइत्यादौ सत्त्वभूतक्रियायाः अव्यवधानेन तंडुलाश्रयत्वं ॥ स्थाल्यातंडुलान् पचतीत्यत्र कर्मव्यवधा
 नेनाश्रयत्वं ॥ गंगास्नातीत्यत्र कर्तृसाधनेनाश्रयत्वं ॥ सिद्धांतरत्नाद्वरेत्वाश्रयत्वं साक्षाद्वाधनं क्रि
 यामिति पाठोदश्यते ॥ अथ पाठः सत्त्वक्रियाभिप्रायेणेति बोध्यं ॥ वस्तुतस्तत्त्वसाक्षादिति पदं निरपे
 क्षत्वादयुक्तं ॥ छद्मिहितोभावोऽव्यवत्प्रकाश इत्यतिदेशस्तदव्यसाधकोपिनक्रियात्वबाधकर
 ति ॥ उदाहरणानि प्रसिद्धानि एव ॥ अवधेरपि कर्तृकर्मव्यवधानेन क्रियाश्रयत्वं ॥ सत्त्वभूत
 क्रियायाः साक्षादपि ॥ उदाह ॥ देवदत्तो गृह्णति ॥ अत्र देवदत्तद्वारा वधिभूतस्य गेहस्य क्रि
 याश्रयत्वं ॥ अंगदस्त्रं कर्षति ॥ अत्र वधिभूतस्यांगस्य वस्त्रद्वारा क्रियाश्रयत्वं ॥ गेहं गमनं ॥
 अत्र सत्त्वभूतक्रियायाः प्राधान्यविवक्षायां गेहस्य साक्षात्क्रियाश्रयत्वं हृदि हितस्य भावस्य
 रयत्वं विवक्षायां तु परंपरयेत्याहुः ॥ अग्रेनेह स्तुविस्तरं भयान्नोच्यते ॥ उद्देशो द्विविधः ॥ सामा

न्यतः साक्षात् ॥ क्रियोदेशोपादानकर्मद्वारापरंपरयवेति ॥ उदा० शिरः कृष्णाय नमति ॥ अत्र कृष्णस्य नम
नक्रियोदेशत्वं ॥ गुरवे गंदहाति ॥ अत्र दाधातुकमीभूतगोद्वारागुरोः क्रियोदेशत्वं ॥ संप्रदानसंज्ञाया अ
न्यर्थतत्त्वेन नानक्रियोदेशत्वं ॥ चतुर्थ्यर्थ इति केचित् ॥ महाकवयस्तप्राधिकमिदं मन्यते ॥ एतद्देहास्त
विरुद्धभयान्नोच्यते ॥ नमः स्वस्तीत्यादिना विहितायाचतुर्थ्या उद्देश एवार्थः ॥ चतुर्थ्यंतमुद्दिश्येवनमः श
ङ्खादिसमभिव्याहारात् ॥ अयंतु विशेषः ॥ उपपदचतुर्थ्यंतस्य संप्रदानसंज्ञायाः कारकसंज्ञायाश्चाभावात्
क्रियामात्रं नियतत्वं नास्ति ॥ उद्देशकभावसंबंधे प्राप्तायाः षष्ठा अपवादभूतेयं ॥ चतुर्थीसंबंधमात्रमभि
धत्ते ॥ एवता दृष्ट्यादिष्वपि बोध्यं एवं विभक्त्यंतरेष्वपि षष्ठीबाधकत्वमुन्नेयं ॥ षष्ठीशेषे इति सूत्रेण संबंधः
षष्ठ्यर्थः ॥ तद्वत्सणमुक्तं वाक्यपदीये ॥ भेदभेदकयोः द्विष्टिसंबंधो न्योन्यमुच्यते ॥ द्विष्टेयद्यपि संबंधः ष
ष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ॥ इति अस्मार्थः ॥ भेदभेदकयोर्विशेषणविशेष्ययोः द्विष्टिः संश्लेषः संश्लिष्टवत्
प्रतीतिरित्यावत् ॥ अन्योन्यसंबंध उच्यते ॥ नतुराजपुरुष इत्यादौ तस्यैकमात्रवृत्तित्वं किंतु द्वयोरपि
तुल्यतया वर्तमानत्वं बोध्यं ॥ एवेच्छमौ संबंधाविति प्रतीतिजनकः संबंधः ॥ अयमनेन विशिष्ट इति प्रत्या
यको धर्मः संबंध इति वा एतद्वत्सणं वाक्यं बोध्यं ॥ ननु शतः पुरुष इत्यादौ उभयोः संबंधस्तुल्यत्वेन पु
रुषशब्दादपि षष्ठीप्राप्नोतीत्याशयसमाधत्ते ॥ यद्यपि संबंधो द्विष्टस्तथापि भेदकादेव षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भव

२३

ति ॥ राजशब्दप्रवृत्तिनतु पुरुषशब्दादिति ॥ अत्रोपभक्त्यायः तत्रैव यथा ॥ द्विष्टेयसौ परार्थत्वा नृणे शुचि
शैधितिरिच्यते तत्राभिधीयमानस्तु प्रधानेषु पयुज्यते इति ॥ अस्मार्थः ॥ असौ संबंधः नृणे शुचि शेषेषु
राजादिषु परार्थत्वा द्विशेषार्थत्वात् पुरुषादिष्वप्यतिप्रतीत्यर्थत्वादिति यावत् व्यतिरिच्यते ॥ वर्द्धते अपि
केन प्रतीयते इत्यर्थः ॥ तत्र विशेषणोभिधीयमानस्तु षष्ठ्या बोध्यमानस्तु संप्राधानेपि विशेष्येषु पयुज्य
ते ॥ विशेषमुपकरोतीत्यर्थः ॥ यथा दंपत्योर्भक्त्यभावात् कृतं लालनं भर्तृपि कृतं स्यात् ॥ भर्तृरन्यका
यसिक्तत्वेन तद्वत्कर्तुमशक्यत्वात् ॥ तथावाक्ये क्रियान्वयोत्पुखस्य पुरुषपदस्यानपगतप्रथमाविषय
त्वात् राजपदे षष्ठ्या क्रियमाणं संबंधाभिधानिधानं पुरुषमप्युपकरोति प्रधाना प्रधानभवस्तत्रैवा
भिहितः ॥ यथा भेदविशेषमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणं ॥ विशेषंतु प्रधानस्यादप्रधानं विशेषणं ॥ १ ॥
परार्थस्त्वापि निक्षेपादप्रधानं विशेषणं ॥ विशेषंतु प्रधानस्यात्त्वार्थस्यैव प्रकाशनादिति ॥ २ ॥ सर्वा
साविभक्त्या शक्तिरेव ध्यानत्वात् प्रादिना नाविधे इत्यर्थः ॥ शक्तिलक्षणं तु तन्निर्णयवक्ष्यति ॥ यत्रय
त्रयस्यार्थस्य योपता भवति तत्र तत्र स एव विभक्त्यर्थ इति ॥ तथाच यत्र द्वयोरर्थयोः कर्मत्वेन प्रतीति
योग्यता ॥ ननु शक्तिरेव वत्त्वावाचिका च तदा किं शास्त्रेणेति चेत् ॥ शास्त्रस्य प्रयोगनियामकात् ॥ तथा
हि ॥ कर्मणि द्वितीयेव यदा द्वितीया कर्मण्येवेति ॥ उक्तं च महाभाष्ये ॥ सुपां कर्मद्वय इत्यादि अपि द्वौ नि

यम इति ॥ तत्र कर्मदिष्टार्थेषु नियमः प्रसिद्ध एव ॥ कर्मण्यर्थे वाच्ये द्वितीयेव प्रयोक्तव्येति ॥ प्रकृतेषु वेति ॥ प्र
कृतेषु प्रत्ययेष्विति ॥ अस्मिन्पक्षे द्वितीयकर्मप्रयोगः ॥ क्वचिदाधारस्य कर्मत्वं क्वचिच्चकरणस्य कर्मत्वमि
त्येतं सर्वशक्तिशैपसाश्रयेण सुसमाधेयमिति हिक् ॥ अनयादिशा प्रथमादीनामर्थव्यवस्थाज्ञेया ॥ २४ ॥
अथ विभक्त्यर्थपरिशेषो लिख्यते ॥ ॥ प्रथमादिविभक्त्या नामधानस्तत्र बोधिता निर्दिशति ॥ आश्रय
ति ॥ विभक्त्यर्थाः सुबर्थाः ॥ अत्र लक्षणया स्यामिव विवक्षितत्वाद्वाच्यवचनादित्यर्थः ॥ वचने तु सुपाक
र्मादय एवार्थाः संख्याचैव तथानिजं प्रसिद्धे नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वेति ॥ कर्मणि द्वितीयेत्यादौ द्विती
या कर्मण्येव ॥ कर्मणि द्वितीये वेति च द्विधाऽपि सर्ववाक्यसावधारणसावधारणं भवतीति न्यायेनाथ
नियमः सिध्यति ॥ प्रथमायास्तु नार्थनियमः ॥ तथा हि ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगवचनपरिमाणमात्रे प्रथ
मेति सूत्रं ॥ प्रातिपदिकार्थस्य स्वतः सिद्धस्य नास्त्यनुशासनापेक्षा ॥ नियतलिंगानां दारादिशङ्कानां
लिंगस्य प्रातिपदिकार्थतिरगतत्वेन तथैव ॥ अनियतलिंगानां तदादिशङ्कानां तु यदागमे हि यो ह्यप
ते स तस्यार्थ इति नायेन विभक्त्युदयानंतरं प्रतीयमानं लिंगं विभक्तेरर्थः ॥ परिमाणग्रहणं तु शक्यम्
कर्तुं श्रेणो ब्रह्मिरित्यादौ श्रेणरूपं यत्परिमाणं तच्च प्रातिपदिकार्थद्विबोधनमिति ॥ न तस्य विभक्त्यर्थ
त्वशंकापि ॥ श्रेणशब्दस्य श्रेणोपसर्जनश्च वाचित्वात् ॥ अत एवास्मिन्निहिणस ह भेदसंसर्गः सग २४

कृते ॥ वस्तुतस्तत्र ब्रह्मिण परिच्छेदपरिच्छेदको भासते ॥ स तु परिमाणलक्षणहेतुः ॥ एवमन्यत्रापि गुण
वाचकशङ्कानां लक्षणया गुणिनि प्रवृत्तौ नास्ति ॥ विभक्तेरुपयोगस्तेन परिमाणं प्रातिपदिकार्थेन तु विभक्त्य
र्थः ॥ परिमाणग्रहणं तु लक्षणिकार्थं ॥ तेन केवलं शक्यार्थ एव प्रातिपदिकार्थः ॥ केतुलक्षणाद्येऽपि तथेति हिक्
॥ केचित्तु लिंगस्य परिमाणं द्विलिंगत्रिलिंगादिरूपं लिंगकृतं स्वदीर्घादिरूपं च विभक्तिसमभिव्याहार
गम्यमिति ॥ तदेव प्रथमार्थ इत्याहुः ॥ अर्वाचीनास्तु लिंगव्यवस्थामात्रं प्रथमोपगम्यमिति वदेति ॥ तेन
लिंगार्थे प्रथमेत्येव वक्तुं युक्तं ॥ शेषं तु पिष्टपेषणकल्पं ॥ वस्तुतस्तु प्रथमाया अर्थनिर्देशोन कर्तव्यः ॥
तस्यासाधुत्वमात्रार्थत्वात् ॥ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे विभवंतीति परिभाषया सूत्रोक्तार्थलाभादि
ति ॥ अथेतु परिमाणशब्दस्य लक्षणया परिच्छेदकसामान्यपरत्वमेगीकृत्य प्रकृते संख्यार्थकत्वमाहुः
वचनशब्दस्तु न संख्यार्थः ॥ कोशादिषु तथानुपलंभात् ॥ तत्प्रकृतवचनेनायं डि स्यात्त्यादौ कथनार्थक
त्वदर्शनात् ॥ तथा च संख्यारूपस्य परिच्छेदकधर्मस्य कथने प्रथमेत्यर्थः सिध्यति ॥ तदपि सूत्रोत्तरल
भ्यमिति ॥ नावश्यकमिति हिक् ॥ अत्रेदेतत्त्वं ॥ स्वतंत्रगिरो हि मरुषयः पंडिताः पंडितसकलजनसुग्रह
मर्थनिबध्मंति ॥ तद्ज्ञाने चाप्येषां पुरुषार्थ इति ॥ तथा चोक्तं भवभूतिना ॥ लोकि कानां च साधनामर्थवा
गनुवर्तते ॥ रूपाणां पुनश्चानां वाचमर्थेनुधावतीति ॥ ननु प्रकृतादिभ्यो विहितायास्तृतीयाया अर्थ

निर्देशाभावात्॥ प्रातिपदिकार्थमात्रेणाप्राप्तेति॥ प्रातिपदिकार्थप्रथमाया विधानबलेन साक्षात्त इति चे
 न॥ वार्तिकारंभसामर्थ्यात्॥ अन्त्यत्र सावकाशस्य प्रथमास्य प्रकृत्यादिमात्र विषयस्य वार्तिकस्य बाध
 नायोगाच्च॥ अथाभेदसंबन्धे तादात्म्यसंबन्धे वा प्राप्त्या घट्टाकुतो न बाध्यते इति चेन्न अभेदस्य तादात्म्यस्य
 बोधयनिष्ठत्वाभावे न वक्ष्ये विषयत्वाभावात्॥ यदि चेवं विधविषयेष्वपि स्यात्तदा घटाभिन्नो घट इत्यर्थे घटस्य
 घट इत्यादि प्रयोगापत्तिः॥ भेदभेदकयोः श्रुतिः संबन्धो न्योन्यमुच्यते इति संबन्धस्य द्विष्टत्वांगीकारात्
 नैयायिकानां प्रवादस्तु एकस्मिन्पितृवस्तु निहितारूपमूलक इति विभावनीये॥ ॥ इति सुबर्थपरिशेषः॥
 ॥ श्री ॥ इति श्रीपद्मावकाशमजीभट्टात्मजाशाधरभट्टकृत्यायं वेयाकराभरणकारिका व्याख्या
 यां बोधवर्द्धिनो सुबर्थवादः समाप्तिमगमत्॥ श्री ॥ अथ प्रातिपदिकार्थनिरूपयति॥ ॥ एकं द्वि
 कत्रिकं चापचतुष्टयं पंचकं तथा॥ नामार्थ इति सर्वमीपक्षाः शास्त्रे निरूपिताः॥ २५॥ ॥ एकमिति सा
 मायेन पुंसकं॥ एकं व्यक्तिः॥ यावंतोऽर्थस्तावतः शब्द इति भगवता पाणिनिना ज्ञापितत्वात्॥ तथा हि॥
 सरूपाणां मेकशेष एकविभक्तो॥ अस्य सत्रस्य द्वंद्वसमासा पवादत्वात् नान्यमिति लभ्यते॥ एकविभक्ता
 विति निगमाच्च॥ तत्रैकत्वं तु प्रत्येकाभिप्रायेऽप्यवापो द्वाया दिव्यवहारस्य धृत्वे कसाध्यत्वात्॥ न जानु २५
 आह्वणं ह्यादिति निषेधशस्त्रस्य व्यक्तिपरत्वाच्च॥ तत्रैकत्वं तु प्रत्येकाभिप्राये जातिविशिष्टाभिप्राये

न अंतरानंतरानंतरार्थस्य शब्दार्थस्य विनार्थेन अंतराशब्देन सुप्रसूयेतिसमासः॥ तथा हि लोति नोत रायकमविना भ
 वा॥ किंच सत्त्वप्रधाना निनामाना तियात्काचायोक्तोऽववाचकस्य सत्त्वशब्दोक्तिपरत्वं दृश्यते॥ तस्या एव सर्वना तथोक्तत्वा
 मनिर्देशादत्वात्॥ तद्वत्सा एवैकमेव॥ तथा हि॥ वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते॥ इवमित्युच्यते सोऽत्र ॥ ५॥
 धर्मभेदत्वेन विवक्षित इति॥ न च व्यक्तीनामानं त्याग्योऽप्युक्त इति शब्दं॥ यत्किंच ते तदनुप्यमाना धर्मि
 धाया हि सिद्धातात्॥ तत्र ज्ञातेः शक्यतावच्छेदकतया प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यभिचार निरासः॥ यद्वा जाति
 रेवैकशब्देन गृह्यते॥ व्यक्तिस्तु नोतरायत्वादायास्यति॥ जाति लक्षणमुक्तं महाभाष्ये॥ प्रादुर्भावविनाशा
 भास सस्य युगपद्गुणेः॥ असर्वभूतानां वक्ष्यतां जातिं कवयो विदुः॥ चतुष्टया शब्दानां प्रवृत्तिरिति भगवता
 भाष्यकारेण ज्ञात्या एव प्रथमपरिग्रहात् तत्वात्॥ नागृहात विशेषण बुद्धिर्विशेष्यमुपसंक्रामताति धर्म
 बोधकाराद्बुद्धिर्बोधस्य सर्वसमत्वत्वाच्च॥ सरूपसत्रप्रवृत्त्यपेक्षया प्रक्रिया च वक्ष्येति प्रश्नोत्तरमाह॥ द्वि
 कमिति॥ जातिव्यक्तीरत्यर्थः॥ एकस्य नामार्थत्वे द्वितीयस्याकांक्षावशपकत्वादिति भावः॥ अन्यपक्षमा
 ह॥ त्रिकमिति॥ त्रयाणां जातिव्यक्तिलिङ्गानां समाहारत्रिकं॥ पुंस्त्वोदेरपिकोशनिर्दिष्टत्वात्॥ गंगादी
 नां व्यक्त्युदयात्॥ प्रागपिलिङ्गसद्भावादिति भावः॥ न तु तदादि शब्दानां विभक्त्युत्पत्त्यानंतरं लिङ्गभेदप्र
 त्ययालिङ्गविभक्तेरर्थः स्यात् इति चेन्न॥ लिङ्गभेदाद्व्यवहारेण इति सिद्धांतात्॥ एकस्य शब्दस्यानेकलि
 गता व्यवहारस्तु आनुपूर्वी साम्येनाभेदोपचारात् इति निरूढं पंथाः॥ पुनर्मतांतरमाह॥ चतुष्कमिति

चतुर्णां जातिव्यक्तिविंशत्यानां समाहारः ॥ एतद्विशेषादनां बहुत्वस्य विभक्त्यनुदये विशिष्टतएव संख्याभाना
 दिति भावः ॥ पुनर्मतभेदमाह ॥ पंचकमिति ॥ कारकसहितं चतुर्कमित्यर्थः ॥ कारकस्य कश्चादिः क्रियासम
 भिव्याहारादेव प्रतीतो नामार्थत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ अस्मिन्पक्षे विभक्त्यानां द्योतकत्वमित्याहुः ॥ तथोक्तं वा
 क्यपदीये ॥ द्योतकावाचकत्वात्सुर्विज्ञानां विभक्त्यर्थ इति ॥ एतेषु पक्षेष्वात्मनुष्ठितप्रामाण्येन स्वैशानुरो
 धादभ्यपगमः ॥ ननु प्रथमाविधानसंज्ञिकः पक्षो गीकार्य इति चेदुच्यते ॥ नियतोपस्थितिकप्रतिपदिकार्थ
 इति निर्णयाद्यस्मिन्पक्षे क्वचिदंशेपि व्यभिचारासंभवः स एव पक्ष उररीकर्तव्य इत्याहुः ॥ सूत्रेति ग
 वचनयोरुपादानेन विभक्त्यर्थोपगमात्प्रथमयोः पक्षयोरन्यतरांगीकारः ॥ वस्तुतस्तत्प्रथमातिशयेका
 रणाभावात् ॥ प्रथम एव पक्षो निविवादः ॥ विचारविशेषस्तु ॥ कारकपक्षादिषु द्वयव्ययः ॥ प्राचीनास्तु
 प्रातिपदिकार्थसत्तेत्याहुः ॥ तथोक्तं वाक्यपदीये ॥ संबन्धिभेदास्तत्रैव भिद्यमाना गवादीषु ॥ जातिरि
 त्युच्यते ॥ तस्यां सर्वेश्वरव्यवस्थिताः ॥ १ ॥ तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्ष्यते ॥ सजातिः साम
 हानात्मातामाहुस्त्वत्तादय इति ॥ २ ॥ महानात्मीयेनेन महत्वं विवक्षितं ॥ केतुशब्दबोधत्वे परब्रह्मण
 एवोच्यते ॥ तथा चार्थवर्णनातिशयः ॥ हे ब्रह्मणवेदितव्ये शब्दब्रह्मणपरचयत् ॥ शब्दब्रह्मणि निष्पातः प
 रं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥ निष्पातः कुशलः ॥ निनदाभ्यां स्मात्तेः कौशल इति प्रत्यविधानसामर्थ्यात् ॥ भागव

२६

ते सत्ता शब्दस्य ब्रह्मण परत्वं श्रूयते ॥ यथा ॥ रूपं यत्तत्प्रादुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं ॥
 सत्तामात्रं निर्विशेषं मीरं सत्त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदा पश्यति ॥ एवंविधस्य विलोवाच्च वाचकभावा संभवा
 त् ॥ न विनतमेव चारुतरमिति दिक् ॥ तथा शब्दसमुच्चये नामार्थप्रातिपदिकार्थ इति ॥ अमी सर्वे प
 क्षाशास्त्रे पाणिना येनिरूपितानिर्णीताः ॥ एषु पक्षेषु क्वचिदपि परिमाणस्यानिवेशनात्सूत्रे तद्वृत्त
 त्यक्तुं शक्यमिति तत्त्वविदो वदन्ति ॥ तस्य लक्षणाय सुलभत्वाच्च ॥ २५ ॥ अनुकरणनाम्ना मेर्यमाहो
 ॥ ॥ शब्दोपि यदि भेदेन विवक्ष्यस्तस्य सत्ता ॥ नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोपसावर्थैव भासते ॥ २६ ॥
 शब्द इति ॥ यद्यनुकार्यनुकरणयोर्भेदेन विवक्ष्य स्यात् ॥ तदा शब्दोपि तस्या तद्वन्नामार्थ इति यावत् ॥
 उदा ॥ ॥ अप्येकं तदेवं बलं बोधरगजानना इति ॥ अत्र नामानुशासने एकदंतादिशब्दानामनुका
 र्यपरत्वाद्बहुवचनं युक्तं ॥ तदर्थपरत्वे त्वेकवचनमेव भवितुमर्हति ॥ अत्र युष्मादस्मदो रित्यादौ
 एवमनुकरणानामनुकार्यवाचकत्वात् ॥ सर्वनामसंज्ञानां स्ति ॥ प्रकारांतरमाह ॥ नो चेदिति ॥ य
 दि भेदेन विवक्ष्य स्यादित्यर्थः ॥ तदा श्रोत्रादिभिः सिद्धः श्रोत्रेण समानानुपवी एकगृह्यमाणः सु
 खे नोच्चार्यमाणः ॥ करेण लिखमाणः नोप्यवसावर्थेन सदभासते ॥ न त्वनुकार्यरूपेण पदयक्यजाती
 त्यर्थः ॥ अत्र प्रमाणं ॥ ॥ यद्वाभ्यां शब्द इति ॥ अत्रानुकार्यत्वं स्पेकत्वेपि तदर्थस्य बहुत्वोत्पत्तिरु

वचनमुपपद्यते ॥ शब्दभावेन युगपदर्थभावात् इति ॥ २६ ॥ फलितमाह ॥ ॥ अतएव गवित्या ह भू सत्तायामि
 ति दशं ॥ न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तत्समं ॥ २७ ॥ अतएवेति ॥ अतो हेतोरेव ॥ अयं पुमान् गौरिति व
 क्तव्ये गौरित्याह कस्य चिन्मर्माघाटनं विभक्तिरन्यवदतीति ॥ तत्र गे शब्दस्य बहुला परत्वाभावात् नार्थवत्त्वं
 तेन न प्रातिपदिकं संज्ञातेन विभक्तेरनुपयसोपदसंज्ञापिन स्यात् ॥ भू सत्तायां ॥ अत्र भू शब्देन निर्दिश्य
 मानधातोः सत्ता परत्वाभावात् नार्थत्वं ॥ तदर्थं निधानस्यानुपदमेव क्रियमाणत्वात् ॥ इत्यनेन प्रकारेण
 दशमनुकरणं प्रातिपदिकं न तत्सत्त्वापवृत्तेः ॥ पदमपि न सुबप्राप्तेरिति भावः ॥ तदनुकरणं साधु समं ॥ य
 चाशक्तिजमसाधु शब्दरूपं तदनुकरणस्य साधुत्वमिष्यते इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः ॥ २७ ॥ ॥ अथ
 नामार्थपरिशेषो लिख्यते ॥ एकमित्यादिसामान्येन पुंसकं जायते पदार्थः न यो हेति ॥ बाहुल्यकात् कृत्ति न
 प्रत्ययः ॥ जाति लक्षणमुक्तं म ह्यभाष्ये ॥ प्रादुर्भावविना शाब्दां सत्त्वस्य युगपदुक्तेः ॥ असर्वलिंगं बहू
 तं जाति कवयो विदुरिति ॥ अस्यार्थः ॥ या धर्मसामान्यशब्देन विशेष्य विशेष्यविवक्षाभावे लक्षणं ॥ अन्य
 धाजावित्यर्थः स्यात् ॥ सत्त्वस्य इत्यस्य प्रादुर्भावविना शाब्दां सत्त्ववर्तते एतेन नित्यत्वमुक्तं भवति ॥ गुणेश्च
 साकं युगपत् समकालं वर्तते ॥ गुणसमानाधिकरणे इत्यर्थः ॥ असर्वलिंगं एकलिंगं द्विलिंगं त्रैलिंगं चेत्यर्थः
 ॥ बहूधा बहुव्यक्तिवर्तिनी तां वस्तु धर्मरूपां जातिनाम कवयो विदुः जानन्ति ॥ एवं विधं धर्मजातिवदती

त्यर्थः ॥ उदाहरणं गौरश्वः पुरुषो ह स्तीति ॥ अत्र गवादीनां जाति निर्मा र्थः ॥ जात्या गुणसामानाधिकरण एक
 लिंगाद्विलिंगः शब्दा बो ध्याः एकत्र सद्गुपदेशेन बहुव्यक्तिग्राहिका गेत्वादि जातिरिति प्रथमः पक्षः ॥ शुल्का
 दीनामपि लिंगसंख्या कारकान्वयसत्त्वात् इत्यत्वमस्ति तेन तत्रापि जातिरस्येव ॥ पाकादिशब्दानामपि क्रियो
 पसर्जन इव परत्वात् जातिरस्येव ॥ उक्त्यादीनामपि प्रतीक्षणं भिद्यमानशरीराणां जातिसंभवात् जातिरे
 वार्थो लाघवात् स्वीकृतः ॥ उक्तलक्षणा जाति इत्यस्यैव मुरम्या ॥ अन्यत्र तु इत्यत्वारेणा ज्ञेयं ॥ यथा ह्रस्वत्व इधि
 त्वञ्चुतत्व लघुत्व गुरुत्वरूप परिमाणं शब्द रूपस्याकाश गुणस्य इत्यत्वारेणा देवनिर्वाहं ॥ गुणो गुणाने
 काशत् ॥ किंच शब्दानां गुणरूपत्वेन लिंग संख्या कारकान्वयोपि पुर्ण इति तत्रोपचार एव शरणं ॥ द्विवि
 धोपि व्यवहारः शाब्दिकानां वास्तव्योपचारिकश्चेति ॥ तत्र धेकत्वेरप्येतमं कर्मति सूत्रं लिंगं अनेन ह्यि
 स्थे स्था भवति स एव चेतनः कर्तृज्ञाप्यते ॥ द्वितीये च तथा युक्तं चानी स्तीति मिति सूत्रं लिंगं ॥ तेन हिरयादाव
 चेतनेपि चेतना धर्मोपादायाः ॥ अभावेपि गोणेतया कर्तृत्वमिति दिश्यते ॥ एवं क्रियापदेषु संज्ञाशब्दे
 पु बोध्यमिति दिक् ॥ न त्वस्तु जातिः सत्त्वत्वात् तद्वियत्वाच्च न सर्वेषां सुहेति लक्षणांतरमा म नंति ॥ तथा
 हि ॥ आकृतियरूपा जाति लिंगानां न च सर्वभाक् ॥ सहस्रारख्या तनिगोत्र च चरणौ सहेति ॥ १ ॥ यथा व्यक्तेर
 बोधिका जातिस्तथा जाते बोधिका व्याकृतिरिति व्यक्तेर्नीमार्थत्वे जेतिः प्रकृति निमित्तं ॥ जाते रेव ॥ नामा

३७

अथ

धविवसायामाहतिः प्रवृत्तिनिमित्तमित्येकैकसाकांक्षत्वात्जातिव्यक्ताकृतयः॥पदार्थरतिवदंति॥तत्रैकग
 रूणेनबहून्गुणोजातेरूपयोगः॥अर्थक्रियाकारितयातुव्यक्तेरूपयोगः॥उभयोसंबंधग्रहणेचाहतेरूप
 योगइतित्रयाणांभेदविवक्षायाःप्रभावेतुजातिव्यक्तिर्वैकानामार्थः॥तत्रव्यक्तोवाक्यतेरंतर्भावः॥द्विकपक्षेजा
 तिव्यक्तोरुभयोरेवनामार्थत्वात्॥त्रिकपक्षेपुंस्त्वादिकंनामतएवोपलभ्यते॥अनियतलिंगानानात्रुल्लिङ्गवि
 भक्तेरर्थः॥यदागमेहियोदृश्यतेसतस्यार्थरतिन्यायात्॥लिंगशब्दधर्मइतिपाणिनीयमतदप्येवमदायेस
 ध्यात्तत्रप्रदापेच॥अर्थधर्मइतिदुकेचिदाहुः॥चतुष्कपक्षेसंख्यानामार्थः॥विभक्त्यर्थइतिसत्रानुसारेणतु
 गोत्रशाखयोरपिजातितोपचारात्तत्रैवांतर्भावइति॥विभक्त्यांघोतकत्वपक्षेकारकमपिनामार्थः॥कर्तृकर्मा
 दानांनामतएवोपलंभात्॥विभक्तिसममिवाहारेतुस्पष्टप्रतीतेस्तस्याघोतकत्वमिच्छंति॥तदुक्तंवाक्यवपदा
 येघोतकावाचकावास्तुःकर्मादीनांविभक्त्यर्थइतिपंचविधएवनामार्थइतिनिष्कर्षः॥यद्यपिजातिलक्षणं
 व्यत्वजातेनिविर्वादिगुणादौतुगौणं॥प्राचकत्वडित्यत्वादिद्यपितथैवभाष्यकारेणोक्तजातिलक्षणस्यने
 याधिकेक्तलक्षणस्यचस्तस्याधियाविचारेक्रियमाणेनास्तिवैलक्षण्यं॥तथापिग्रंथगौरवभयात्तनेह
 विविच्यते॥साधुशब्दानांस्वरूपबोधनयानुकरणशब्दाःप्रयुज्यंतेतेषामपिसाधुत्वमंगीकृतंभाष्यकारे
 ण॥तथाहियज्ञाशक्तिजनसाधुशब्दरूपतदनुकरणस्यसाधुत्वमिष्यतेइति॥अत्राचार्यप्रवृत्तिरेवम् २८

तं॥यथाअष्टनभ्याविभक्ताविति॥अष्टाभ्यःश्रौशरइतितुप्रवृत्तिवदनुकरणमितिपरिभाषायाउभयथापिनिर्देश
 दस्याःपरिभाषायाअनित्यत्वमिच्छंति॥अनुकरणलक्षणंचशब्दसमानाकारत्वेसतिशब्दार्थकत्वमनुकर
 णत्वमिति॥चतुष्टयाशब्दानांप्रवृत्तिरितिभाष्यकारः॥वर्तिककारस्तत्रयाप्रवृत्तिरित्याहसर्वमेतद्वमदाये।
 कोविदानंदेवृत्तिविवेचनायांचंप्रपञ्चितमितिदिक्॥इतिनामार्थपरिशेषः॥इतिश्रीपदनामार्थवा
 दःसमाप्तः॥॥श्री॥असंयुक्तानांपदानामर्थान्निर्णीयसंयुक्तपदार्थविवक्षयावक्षमाणस्वरूपस्यस
 मासस्यसंभवंतोभेदानाह॥सुपांसुपातिङानाम्नाधातुनायतिङांतिङा॥सुबंतेनेतिचक्षेयःसमासः
 षड्विधोबुधैः॥२८॥सुपामिति॥इतिउक्तप्रकारेणसमासःपदसंश्लेषःबुधैःषड्विधोक्षेयः॥नतुप्रका
 रांतरणेतिभावः॥तत्रहिद्विगुकर्मधारयोस्तत्पुरुषभेदत्वाच्चतुर्विधत्वोपपत्तेरिति॥शब्दोक्तप्रकारषड्विदर्श
 यति॥सुपांसुबंतपदानांसुपासुबंतपदेनसह॥यथा राजपुरुषः॥तिङांतिङंतेनसह॥यथापयभ्रमयत्
 ॥नाम्नायथा॥कुम्भकारः॥धातुनायथाव्याघ्री॥अथतिङांतिङंतपदानांतिङांतिङंतपदेन॥यथाखवाहत्
 मोदता॥सुबंतेनचेतियथा॥कोपोद्वन्द्वप्रयःपिबतिरिति॥लोकेतुद्वेदोद्विगुरपिमहेद्वेनित्यमयथाभा
 वः॥तत्पुरुषकर्मधारययेनबहुव्रीहिरहस्यामिति कवयःप्रसिद्धषड्विधत्वमाहुः॥२९॥प्राचीनकृतप्रका
 रषट्केविरोधमाह॥ससमासश्चतुर्थेतिप्रायोवास्तथापरः॥योयंपूर्वपदार्थादिआधान्यविभ

तस्मादेकार्थीभावः ॥ द्वयोर्बहुनां वा वृत्तौ सत्यामविभागेन समुदायशक्त्याऽप्यर्थबोधः स्थितः स्वीकृतः ॥ उदा० ॥ तथा
धवखदिरौ । निष्कौषाविः गोरयोद्यतचरागुडधाना केशकूडः सुवर्णलंकारोद्दिष्टाः सप्तपण्डित्यादौ रत्नरेतरयोगा
ति-कांतयुक्तपूर्णमिश्रसंधातविकारसुचप्रत्ययलोपोवाप्यार्थवान्वनीकोवाच्यइत्यतिगोरवस्यादिति दूषणान्त-
रमाह ॥ ३१ ॥ व्यपेक्षावादे दूषणमाह ॥ ॥ चकारादिनिषेधोयबहुव्यत्यतिभोजनं ॥ कर्तव्यं तेन्यायसिद्धं त्वस्माक
तदिति स्थितिः ॥ ३२ ॥ चकारादिति ॥ ॥ हेवपेक्षावादिन इति शेषः ॥ युष्मच्छब्दप्रयोगात् । एतच्छब्दप्रयोगाद् हेयुष्म
च्छब्दार्थान्वयित्वं संबोध्यत्वं । तदभिमुखीकरणं च संबोधनं ॥ तत्र प्रथमेति सिद्धांतात् । तेतवमतेचकारादिनिषेधः
सूत्रेण कर्तव्यः ॥ द्वंद्वसमासे चकारलोपार्थवचनं कर्तव्यमन्यथाविग्रहे प्रयुज्यमानस्य तस्य समासेऽपि प्रयोगा
पत्तेरिति भावः ॥ एवमुपमितसमासेरवशस्य मयूरमंसकादिसमासे चकारस्य । कर्मधारये चकारसर्व
नाम्नोद्दिष्टो समाहारस्य । बहुव्रीहो यत्तच्छब्दो मृगशालाद्यावुपमानपर्वपदबहुव्रीहो मध्यमपदेव शब्दयोर्लो
पार्थवचनमाचार्यस्य कर्तव्यं स्यात् ॥ किंच बहुव्यत्यतिभोजनं बहुव्रीहो मध्यमपदेव शब्दयोर्लो
पार्थवचनं भवति ॥ अस्माकं मते तु तन्नायसिद्धसमासशक्तौ वनिर्वाहत्वं इति भावः ॥ न्यायसिद्धं च उक्तार्थमिष्ट
योग इति चकारादिनिषेधसिद्धोपुनस्तदर्थवचनारंभः । पिष्टपेषणानुत्यमित्याहुः ॥ उदा० ॥ चित्रगुदित्यादौ चि
त्राभिजागोस्वामीत्यादिबोधे समानाधिकरणानामर्थयोरनेकान्वयव्यत्यतिभंगः ॥ गवांस्वामिना सह भेदा
त् ॥ विस्तरभयविरम्यते इति स्थितिः ॥ इत्येवंरूपा स्थितिसंप्रदायः ॥ पञ्चतिसिद्धांतरत्यर्थः ॥ ३२ ॥ युक्तंतर ३०

आख्यातं तद्वितकृतोयत्किंचिदुपदर्शकं गुणप्रधानभावस्य ५

माह ॥ ॥ अपश्यर्थबहुव्रीहो व्यत्यत्यंतरकल्पना ॥ कृत्यागश्चास्ति तव किं शक्तिर्न कल्पये ॥ ३३ ॥ अपश्यर्थेति ॥
हेवपेक्षावादितवमते ॥ अपश्यर्थबहुव्रीहो ॥ नास्ति अपश्यर्थोयस्मिन्तादृशबहुव्रीहो प्राप्ताने दृष्ट्यादौ व्यत्यत्यंतर
कल्पना प्राप्नोति शेषः ॥ कृत्यागश्चास्ति ॥ व्यत्यतिपरिहारश्चाप्राप्नोति ॥ तत्तस्माद्देतोः शक्तिव्यक्तिरिक्ता
समासशक्तिं किं न कल्पये ॥ किं नांगिकेपित्वमिति शेषः ॥ यत उक्तदोषप्रसक्तिवारणं स्यादिति भावः ॥ विस्तरभया
देतत्प्रपंचो नेह प्रदर्शितः ॥ ३३ ॥ एवं तद्वितवत्तौ कृतवत्तौ तत्र दृष्टेविपर्ययः ॥ ३४ ॥ आख्यासमिति ॥ हेवादिस्त्वया
तद्वितकृतो ॥ तद्वितकृतं तयोयत्किंचिदुपदर्शकं समाधाय कुमारव्यातं कथितं ॥ तत्र गुणप्रधानभावादौ प्रधाना
प्रधानभावे पाष्टिकान्वयेऽध्याहरे च विपर्ययो दृष्टो वै परात्पदं सर्वे रिति शेषः ॥ जहत्स्वापि सत्तु तन्ना
स्तीभावः ॥ ३४ ॥ उक्तविध्या समासशक्तिकल्पनाया लाघवे सत्यपि नाना समाससंभवे विनिगमकमाह ॥ पर्य
वस्यच्छाब्दबोधाविदूरकौ प्रोक्षणस्थिते ॥ शक्तिग्रहेतरंगत्वबहिरंगत्वचितनं ॥ ३५ ॥ पर्यवस्यदिति ॥ पर्यवस्यतः
परिणाममाप्तवतः शाब्दबोधस्याविदूरः समापवर्तियः प्राकक्षणाः प्राकचासोक्षणश्च प्राकक्षणः ॥ तत्र स्थितेश
क्तिग्रहे समासशक्तिग्राहकत्वं सयं विशेषे समासानामेतरंगत्वबहिरंगत्वचितनं भवति ॥ निष्ठाहस्यपतिया
जेदित्यादावनेकसमासप्राप्तोत्तात्पर्यादिशेषावगतिरिति न्यायेन अंतरंगत्वबहिरंगयोरेतरंगत्वबलवदिति
न्यायेन च शक्तौ गृह्यतायां शाब्दबोधपर्यवसानं भवतीति भावः ॥ विवक्षाबलेन समासशक्तिर्निग्राह्या न तु स

मासेद्विप्रसंगोद्भवानं कर्तव्यमिति सिद्धांतः ॥३५॥ श्री ॥ इति अष्टादशो बोधवर्द्धन्या समासनिर्णयः समाप्तः ॥
 ॥ श्री ॥ समासशक्तिप्रसंगात्सामान्यतः शब्दशक्तिस्वरूपमाह ॥ इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादियोग्यताय
 था ॥ अनादिरर्थः शब्दानां संबंधो योग्यतातया ॥३६॥ ॥ इन्द्रियानामिति ॥ यथेन्द्रियानां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु
 घटपटादिषु ॥ योग्यताग्राह्यग्राहकभावरूपा अनादिस्त्वतः सिरूपानत्विदानातेनेत्यर्थः ॥ तथैव शब्दादि
 नामर्थैः सह संबंधेवाच्यवाचकभावलक्षणो ॥ योग्यताकारता अनादिरेव बोध्या ॥ ननु समासादिवदाधुनकात्
 र्थः ॥ इह शब्दशक्तिमुद्दिश्य अनादित्वं विधीयते ॥ केचित्संबंधमिति प्रथमांतमत्वा शक्तिलक्षणा मित्याहुः ॥
 ॥३६॥ अपानादिवाच्यवाचकभावसंबंधस्य शक्तित्वे तस्या बोधस्य दुर्घटत्वात्तया कृत्वा अर्थबोधोपि सुतरां
 दुर्बोधः ॥ ततः शक्तिज्ञानार्थसंकेतज्ञानमवश्यं मभ्युदेये ॥ आलंकारिकास्तु संकेतज्ञानमेव शक्तिज्ञानं मन्यं
 तेव यं त्वाधुनिकेषु साधुषु पिसंकेतदर्शनात्साधवः शब्दा एव शक्तिमंत इति मन्यामहे तथा भूतशब्दज्ञाना
 र्थमेव शब्दानुशासनप्रवर्तनः ॥ यद्यपि व्याकरणातिरिक्तान्यपि शक्तत्वे युक्तिदर्शयति ॥ ॥ असाधुर
 नुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते ॥ वाचकत्वविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः ॥३७॥ ॥ असाधुरिति ॥ कैश्चि
 द्वादिभिर्नुमानेन साधुशब्दानुमायकत्वे साधुरपि वाचकः शक्तिमानिष्यते ॥ यथोच्चार्यमाणो घटशब्दः
 साधुः ॥ तस्य यथावदुच्चारणाशक्तो घट इत्यत्र भ्रंशः कृतः ॥ तस्यानादित्वाभादशक्तत्वं प्राप्तेश्चानुमा

यकत्वात्तत्कार्यानुकारित्वं न दोषः ॥ यथा राजकायः पुरुषो राजा स्वकायकर्तव्यात्पिकायणितदीयता
 नुमायकत्वेन करोति ॥ तमपि स्थूलधियो जनाः राजानं मन्यंते ॥ तदा साधुशब्दपशब्दयोः कैविशेष इत्य
 पेक्षायामाह ॥ वाचकचकत्वे हि ॥ अथवा साधुशब्दानां वाचकत्वाविशेषोपिशक्तत्वांगकारेपि पुण्यपापयो
 र्नियमः साधुशब्दप्रयोगेनियमेन पुण्यं भवति ॥ असाधुशब्दयोगे च नियमेन पापं भवति ॥ अतएव महा
 भाष्ये ॥ एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोककामधुश्रवतीत्युक्तं ॥ विस्तरस्ततएवावगतव्यः ॥
 ॥३७॥ नन्वसाधुशब्दोपि शाब्दबोधे किं वेदादीनां पठनश्रमणोत्पाशं कपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं प्रवृत्तानां पु
 ण्यजननेन साधुशब्देन प्रवृत्तिरुचिता तदन्यशब्दानां यथाकथंचिदर्थबोधकत्वे पापसाधनतया अ
 भावात्तनाप्यंशितत्वेन ह्येचित्तवैश्वर्यसूक्त्ये चारणनिषेधात्सर्वत्र सुकृतसाधने पुनरेवेदोक्तकर्मसु संस्तु
 तशब्देर्व्यवहारो युक्तः ॥ तत्र व्यवहारतोपिशक्तिग्रह इत्याह ॥ ॥ संबंधशब्दे संबंधो योग्यताप्रतियोग्य
 तां ॥ समया योग्यतासंविमातापित्रादियोग्यवत् ॥ ३८॥ ॥ संबंधे स्थितिः ॥ संबंधशब्दसाधुशब्दसादृश्य
 संबंधवत्प्रवर्तमाने अभ्रंशादौ मुख्यार्थसंबंधवशात्प्रयुज्यमाने लासपि कादौ च संबंधः शक्तिग्राहक इ
 ति शेषः ॥ योग्यतासनादिशक्तिप्रतियोग्यतेव बोध्यते व शक्तिग्राहिका ॥ समयात्संकेतात् ॥ यथा ह श्रीवत्सलो
 छनः ॥ अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इति प्रवर्तकोपदेशः संकेत इति ॥ योग्यतासंविदाच्यवाचकभावप्र

तातिर्भवति ॥ मातापित्रादिषोऽप्यतावदिति दृष्टं तः ॥ यथेयं माता यथायं पितेति संकेतज्ञानाद्वगम्यते ॥ यथायं
 शब्दे वाचकोऽयमर्थवाच्य इति ॥ लोकाव्यवहारादध्यवसीयते इयं शक्तिरेव लक्षणं ॥ प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां शक्ति
 र्लक्षणा इति सिद्धोत्तरलाकरे ॥ व्यंजनापि ह्येतोदितार्थबोधिकाशङ्क्यशक्तिरेव ॥ सा च काव्यप्रकाशकारादिभि
 र्दत्तं तरेणोक्तेति संक्षेपः ॥ ३६ ॥ श्री ॥ इति श्रीपदवाक्यबोधवर्धिन्यां शक्तिनिर्णयः समाप्तः ॥ ॥ श्री ॥
 नाम्नां शक्तिप्रसंगात् नञोऽर्थे दर्शयति ॥ नञ् समासे च परस्परं प्राधान्यात् सर्वनामता ॥ आरोपितत्वेन नञो
 त्पन्नस्य सोऽप्यति सर्ववत् ॥ ३७ ॥ नञिति ॥ नञ् समासे च चकारस्त्वर्थः परस्योत्तरपदप्राधान्यात् सर्वना
 मता सर्वनामसंज्ञा भवति ॥ विशेषः ॥ तत्राणोपितत्वेन नञोत्पन्नं नञाप्रकाश्यं ॥ ह्यस्मात् ॥ असौपि अतस्तु
 क्षेपि ॥ अति सर्ववत् ॥ अति शब्देन तुल्यं यथा तथा न दृष्टं ॥ मोणत्वेनेति शेषः ॥ उभौ नञो समाख्यातो पयुर्द
 सप्रसङ्गकौ ॥ पयुर्दस सदग्राहि घसः अस्तु निषेधकत्वं ॥ इति प्राचीनैर्नञो भेदद्वयमुक्तं ॥ तत्र पयुर्दस
 स्य विशेषो दर्शितः ॥ आरोपितत्वमित्यादिना प्रसज्यस्मिन् निषेधो यस्य तु निषेधः मात्रमर्थः ॥ कारिकायां तथाभि
 धानात् ॥ वस्तुतस्तु सादृश्यादयः घञ् इत्ययथा संभवमविशेषेण न नञोत्पत्तयेत्या ॥ तथाहि ॥ तत्सादृश्यं
 तदन्यत्वं तदन्यत्वं विरोधिता ॥ अप्राशस्त्यमभावश्च नञर्थः ॥ षट्प्रकारिता इत्यभियुक्ते रूतं युक्तमेव ॥ ३८
 उदा० अन्वः ॥ अन्वभिन्नो अन्वसदृशो गृहमादिदित्यर्थः ॥ अपत्राश्वसादृश्यमारोप्यते ॥ अदेवदत्तोऽयं

देवदत्तान्यदस्यार्थेन नञोत्पत्ते ॥ अधनो ब्राह्मणः अत्र धनस्य अत्यन्तं नञोत्पत्ते ॥ अधर्मे विदुर्भोजनं ॥ अत्र
 धर्मविरुद्धमिदमिति नञोत्पत्ते ॥ ब्राह्मणे निद्वेयेयमित्यत्र निघट्त्वं नञोत्पत्ते ॥ दाने नादानंतरतात्पत्रदानाभा
 वोनञोत्पत्ते ॥ ३९ ॥ आरोपितत्वेन नञोत्पत्तिमिसावत्रिकं मत्वा पक्षांतरमाह ॥ ॥ अभावो वा तदर्थे स्तुभाष्यस्य
 कृतदाशयात् ॥ विशेषणं विशेष्यो वा न्यायस्त्ववधार्यतां ॥ ४० ॥ ॥ अभाव इति ॥ अभावो भावप्रतियोगिप्रध
 ॥ सादिरूपः ॥ तथाच नञ्स्ते निवृत्तपदार्थक इति भाष्यं ॥ तस्यार्थः ॥ निवृत्तपदस्यार्थ इवाद्येयस्य सतद्योक्तो नि
 वृत्तपदार्थक इति ॥ यथा निवृत्तक शब्दस्य प्रध्वंसादिरूपोऽर्थः प्रसिद्धस्तथा नञो धिता दशा एवार्थः ॥ ननु सम
 स्य मानस्य तादृश एवार्थत्वमस्तु क्रियान्वयिनस्तु किंचिदर्थीतरस्यादिति चेन्न ॥ न भस्सु धिगोरित्यादौ तथा
 दर्शनात् ॥ वाशब्दः पक्षांतरे तदर्थो नञोऽस्तु ॥ ह्यस्माद्ग्राह्यस्य तथाशयः ॥ तद्गमि जायेऽस्ति ॥ तदाशयादि
 ति पाठे तस्माद्ग्राह्य इत्यर्थः ॥ हिशब्दे निश्चये ॥ सौम्यं विशेषणं प्रतियोगिनिति शेषः ॥ विशेष्यो भाववदिति तु न्या
 यतो युक्तेरवधार्यतामिच्छीयतां ॥ यथा भूतले घटो नास्तीत्यत्र घटाभावो भूतलस्य विशेषणं ॥ एकादश्यां नृभुं
 के इत्यत्र भोजनक्रियाया अभावो विशेष्यः ॥ एवमुक्त्वा विशेषणविशेष्यभावो विभावः ॥ पूर्वोक्ताः सर्वेप्य
 र्थाः प्रस्येव प्रपेक्षः ॥ अभावो नञर्थ इत्यत्र नञोत्पत्तिरिति केचित् ॥ अयेन नञ्वाच्य इत्याहुः ॥ वस्तुतस्तु न
 नः स्वरदिगणिपाठादन्वकत्वं ॥ चादिगणोपाठाद्योतकत्वमिति यथा संभवमस्यावधेयं ॥ ४१ ॥ श्री ॥

॥ श्री ॥ ॥ इति श्रीपद० बोधवर्धिन्यां नञर्थनिर्णयः समाप्तिमगमत् ॥ ॥ श्री ॥ ॥ नञर्थविचारे स्मृतं निपाता
नां धोतकत्वं स्पष्टयति ॥ धोतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ॥ उपास्येते हरिहरो लकारो दृश्यते यथा ॥ ५१ ॥
॥ ॥ धोतका इति ॥ येन हेतुना प्रादयो निपाताः ॥ धोतका लक्षितार्थप्रकाशकाः ॥ प्रादय इति सत्रेणोपसर्गिणो निपा
तसंज्ञा ॥ चादयो निपाता अपित्वा धोतका इत्यर्थः ॥ चादयो ऽसत्वे इति ॥ सत्रेण चादीनां निपातसंज्ञा ॥ धोतकत्वं उ
भयत्र समानं ॥ स्वरादिगणस्य तु निपातसंज्ञानास्ति ॥ न नस्तु चादिगणे प्रकृतत्वाद्भावस्य धोतकः ॥ स्वरादिपा
ठाच्च केपि ॥ गणद्वयपाठस्यैव फलमिति बोध्यं ॥ उदाह० ॥ उपास्येत इति ॥ यथा हरिहरावुपास्येत इत्यत्रा
स उपवेशने इति धातोरकर्मकस्यापि कर्मणि लकारो दृश्यते ॥ तत्रार्थभेद एव हेतुः ॥ भिन्नश्चाप्युपसर्गेण धोतक
ते ॥ पदार्थप्रकाशकत्वं धोतकत्वं क्वचिच्च व्यंग्यं ॥ प्रकाशकत्वं मिति विवेकः ॥ ५२ ॥ प्रादय दूरणमुक्त्वा ॥ चाद्युदा
हरणमाह ॥ ॥ तथान्यत्र निपातेनेपिलकारः कर्मवाचकः ॥ विशेषणद्वयो गेपि प्रादिवच्चादिके समः ॥
॥ ५२ ॥ ॥ तथेति ॥ तथा तेन प्रकारेण न्यत्र निपातेपि मुनित्रयं नमस्कृत्येत्यादौ नमः शब्दादावपि कर्मवाचक
लकारो भवति ॥ नमः शब्दस्य करोत्यर्थं धोतकत्वात् मुनित्रयस्य कर्मत्वसंभवति ॥ अन्यथा तु मुनित्रयस्य
करोतेः कर्मकत्वं न स्यात् ॥ किंच विशेषणद्वयो गेपि विशेषणादेरनन्वयोपि प्रादिवत् ॥ प्रादि ध्रिवच्चादिके स
मस्तुत्यः ॥ यथा आधिकः प्रकर्ष इति वदधिकः इत्यन्वयो न स्यात् ॥ एवं चादि ध्रिपिशोभनः समुच्चय इति वत्

३३

शोभनश्चेति न स्यात् ॥ तस्मात्प्रादानां चादानां च धोतकत्वं तुल्यमिति भावः ॥ ५२ ॥ चादनां वाचकत्वयुक्तिं स्पष्टय
ति ॥ ॥ पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदाचन ॥ निपातेतरसंबोधे प्रमाणां किं विभावय ॥ ५३ ॥ ॥ पदार्थ
इति ॥ पदार्थः पदस्यार्थः सदृशान्वेति न पदार्थेनेति यावत् ॥ अन्येत्यन्वयं प्रप्नोति ॥ विभागेन विशिष्टेन वि
भागेनैकदेशेन तु ॥ कदाचित्सन्वेति ॥ अत्रेति शेषः ॥ निपातेतरसंबोधे निपातेतराणि यानि नाजोत्पलर
क्तजतदिनितेषु संकोचे नियमे किं प्रमाणा मिति विभावय विचारय ॥ पदार्थपदार्थेनैवान्वेति ॥ नातु पदा
र्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेर्निपातेतरविषयेति तार्किकोक्तिनिर्मलेति भावः ॥ ततश्च नमस्कृत्यते साक्षात्क्रियते
इत्यादौ निपातधोतितेन करोत्यर्थेन सहकारकाणां मन्वय इति निपातानां धोतकत्वं मेवावगतव्यमिति
निष्कर्षः ॥ ५३ ॥ निपातानां धोतकत्वाभावे क्वचिदन्वयो दुर्घट इति पुनसमर्थयति ॥ ॥ शरैरुस्त्रैरिवोदाह्या
नुद्धरिष्यन् रसमिव ॥ इत्यादावन्वयो न स्यात्सुपांश्च श्रवणततः ॥ ५४ ॥ ॥ शरैरिति ॥ ततश्च तस्योदा
वेशभास्वानिवरघुर्दिशं ॥ शरैरुस्त्रैरिवोदाह्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेति रघुवंशश्लोके सावयवोपमायां
उत्सदृशे शरैस्त्वत्तारससदृशानुदाह्यानुद्धरिष्यन् रघुभास्वानिवकोवेशदिशं प्रतस्ते इत्यादौ धोतक
त्वाभावे अन्येन स्यात् ॥ यत इव शब्दसदृशपर्यायत्वे वाचकत्वं सिध्यति ॥ धोतकत्वं तु पर्यायत्वं न स्यात् ॥
॥ ५४ ॥ उत्सदृशस्य तत्सदृशे लक्षणायां मिव शब्दस्य तात्पर्यग्राहकत्वं ॥ रसानिवेत्यत्र रसशब्दस्य तत्सदृश

परत्वे च इव शब्दस्य तात्पर्य आह कत्वे ॥ ततः कोविशेष इति चेदुक्तं शब्दात्परस्याः करणविभक्तेरसंशयत्वात्
 स्यात्कर्मविभक्तेश्च इव शब्देन साकमन्वयो दुर्घटः पुनरिव शब्देन तद्विभक्तेराकांक्षा च पतेदिति प्रत्ययानां
 प्रकृतार्थान्वितत्वात् बोधकत्वमिति नियमात् ॥ ततश्चादानां घातकत्वपक्ष एव साधुरित्यवधेयं ॥ ४४ ॥ ननु
 निपातानां घातकत्वे अत्राह्मण इत्यादौ उत्तरपदार्थप्राधान्यं दुर्घटं आह्मण शब्दस्यैव लक्षणयानि च आह्मण
 परत्वेन न जज्ञात्पर्य आह कत्वेनार्थत्वाभावात् तथात्वेऽपि वार्तिकात् प्रप्तिपदिकसंज्ञा सुवचा ॥ परंतु य
 र्वपदार्थपेक्षया उत्तरपदार्थप्राधान्यमिति तदुर्वचमिति भिन्नेत्यसमाधत्ते ॥ ॥ न ज्ञसमासे च परस्य
 घातं प्रत्येव मुख्यता ॥ घातमेवार्थमादाय जायंते नाम तः सुपः ॥ ४५ ॥ ॥ न ज्ञसमासेति ॥ न ज्ञसमासे च
 आह्मण इत्यादौ तु अपरस्योत्तरपदार्थस्य घातं न ज्ञार्थं प्रत्येव मुख्यता ज्ञेयात्तेतोऽपि हानिर्नास्तीति भावः
 ॥ यतो घातमेवार्थमादाय स्त्रीकृत्य नाम ते निपाते भ्यति यावत्सुपो जायंते ॥ घातार्थेनाप्यर्थवत्तया प्रति
 पदिका सत्त्वादिति भावः ॥ तत्संज्ञावाचिकं तु पादपरणार्थकचकारादिपरमिति मतम् ॥ ४५ ॥ ननु वाच
 कलुप्तो धमेत्याद्यं कारिकव्यवहारसमर्थनार्थं पक्षान्तरमाह ॥ निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरे
 कयोः ॥ युक्तवाननुतद्युक्तं परेषां मतमेव नः ॥ ४६ ॥ ॥ निपातानामिति ॥ अथवा निपातानां चादात्रा
 दीनामयव्यतिरेकयोः सत्त्वादिति शेषः ॥ इत्यादिसत्त्वे सादृश्या र्थसत्त्वं तदभावेव तादृगर्थीभाव इति

३४

हेतुसंज्ञावाचकत्वं युक्तं किंच परेषां ॥ तार्किकानां तत्मतं तु न युक्तमेव ॥ वैशम्पेयजाभावादुर्ध्वजरती यापतिश्च
 ति भावः ॥ ४६ ॥ ॥ सिद्धांतरमाह ॥ निपातत्वं परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः ॥ व्यापकत्वाच्च कृततायास्त्वच्छे
 दमिष्यते ॥ ४७ ॥ ॥ निपातत्वमिति ॥ परेषां प्रतिवादिना यन्निपातत्वं निपातलक्षणं ॥ अस्माकमपि मते तदेव ल
 क्षणमिति स्थितिः नियमः ॥ अत्र व्यापकत्वे सति चादिप्रादिगणपठितत्वं मिति शक्यता व्यापकत्वादवच्छेद
 कमेव कर्मिष्यते ॥ चादानां प्रादानां च निपातत्वं शक्यत्वं च छेदकमिति ॥ ४७ ॥ श्री ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाण
 पारावारीणरामजिभट्टात्मजाशाध्वनद्विरचितार्थावेयाकरणभूषणकारिकाव्याख्या बोधवर्धिन्या निपा
 तार्थनिर्णयः समाप्तिर्भागमत् ॥ श्री ॥ अथ सर्वभावाभाववत्तद्विहितो धकप्रत्ययार्थमाह ॥ कृततद्धित
 समासेभ्यो मतमेव निबधने ॥ त्वत्तलोरर्थक्यं नटाकाया हरिणा कृतं ॥ ४८ ॥ ॥ कृततद्धितेति ॥ कृततद्धितसमासे
 भ्यः ॥ कृततद्धितो तसमासां तद्विभक्त्यः पर्योरिति शेषः ॥ त्वत्तलो ॥ भावार्थकप्रत्ययमात्रोपलक्षणमेतत्
 ॥ मतमेव निबधने पक्षान्तरहेतुं नटाकायां महाभाष्येति शेषः ॥ हरिणा भर्तृहरिणा कृतं ॥ तथा हि ॥ कृतदि
 तसमासेभ्यः संबंधाभिधानभावप्रत्ययेनान्यत्र रूपभिन्नरूपाव्यभिचारितसंबंधिभ्य इति ॥ एतद्वर्तिकमिति
 कैश्चिदुक्तं ॥ अन्ये तु परिभाषासु दर्शनात् परिभाषा माचक्षते ॥ उदाहरणं ॥ पाचकत्वं अत्र क्रियाकारकभावः
 ॥ धनवत्त्वं अत्र स्वस्वामीभावः ॥ धवरवदिरत्वं अत्र धवरवदिरयोः सादृश्यं ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ अन्यत्रेति

रुठिशब्देनयोगरूठशब्दग्रहणं तेनपंकजत्वंमित्यत्रजातिस्तद्धितायेनितुसंबंधः॥ शुक्लत्वंगुणवचनेभ्योमतुपोलु
 जिष्ठइतिभाष्यकारेष्ट्यागुणशब्देमतुबेतः॥ तस्यप्रत्ययमिन्नरूपत्वात्तत्प्रत्ययेगुणोपसर्जनरूपंतेनशुक्ल
 गुणसमानाधिकरणाद्रूपजातिर्भावप्रत्ययार्थः॥ ननुधात्वर्थः॥ सत्त्वसत्ता॥ अत्रसतोभावस्यतच्छब्दार्थस्या
 व्यभिचारेणस्वरूपमेवभावोनुक्तश्चिह्नसंबंधः॥ यद्वचनप्रामाण्यात्पर्वतोवन्निमान्धर्मत्वादिदृष्टाहरतिप्रा
 चःतत्रहिपर्वतेइत्यस्योभयत्रान्वयात्साहचर्यप्रतीतिलाभावात्॥ अन्यपर्वतधर्मयोराधाराधेयभावजस्त
 णःसंबंधःप्रतीयते॥ नवीनमतेतुसंबंधस्याध्याहारइतिगौरवंनवीनमतेतुपर्वतेवन्निर्धर्म्यादिसुदृष्टाहरणयु
 क्तं॥ अन्यथातुमहानस्यधर्मस्यापिपर्वतीयवन्निर्बोधकत्वंकुतो नस्यादिति॥ धर्॥ ॥ चक्रत्याहोप्रत्ययार्थ
 विशिष्टइत्यमात्रवाचकतातद्वित्तस्येतिवदंतमीमांसकंप्रत्याह॥ ॥ अत्रार्थजरतीयस्यादर्शनांतरगमिनो॥
 सिद्धंतेतुस्थितं पक्षद्वयत्वादेषुतत्त्वणु॥ धर्॥ ॥ अत्रेति॥ अत्रचादिविषयेदर्शनांतरगमिनोमांसांसक
 र्व्यशास्त्रानुसारिणो॥ अर्द्धजरतीयस्यात्॥ तेषामतेहिप्रकृतार्थविशिष्टइत्यवाचकत्वंतद्धितानामितिनिष्क
 र्षः॥ भावप्रत्ययस्यलेचसंबंधाभिधानादर्द्धजरतीयं॥ अर्द्धजरत्वरुदिसदृशत्वंस्यात्॥ यथाशरीरस्यैकदेशो
 वृद्धत्वधर्मास्तिपरभागेचतारुण्यधर्माःस्युक्तादृशहिशरीरमसुंदरस्यात्॥ तथोक्तस्त्वमतमन्यत्रचपर
 मतमित्यर्द्धजरतीयमसुंदरमाहुः॥ सिद्धंतेत्विति॥ स्वमतमाहुः॥ सिद्धंतेनिष्कर्षेतुत्वादेषुपक्षद्वयंस्थिते॥

३५

तच्छृणुत्वमवधारय॥ तद्वाम्पहमितिशेषः॥ धर्॥ तत्पक्षद्वयमाहुः॥ ॥ प्रयोगोपाधिमाश्रित्यप्रकृतार्थप्रकारतां
 ॥ धर्ममात्रंवाच्यमिति यदाशब्दपरादमी॥ ५०॥ प्रयोगोपाधिं प्रयोगनिमित्तं प्रकृत्यर्थप्रकारतां लक्षणं प्रकृता
 र्थप्रकारतां बोधहेतुभूतविशेषणत्वं प्रयोगोपाधिं प्रयोगनिमित्तमाश्रित्य धर्ममात्रं वाच्यमित्येकः पक्षः॥ तथाचवा
 र्त्तिकं॥ तस्यैवविषयभावस्तत्तत्तावितिसूत्रेयस्यगुणस्यभावेऽशङ्कनिवेशस्तदभिधानेत्वंतत्ताविति॥ यस्यगुणस्यवि
 शेषणतयाभासमानस्यभावादाश्रयत्वात्स्वविशेष्यशङ्कनिवेशः॥ शब्दप्रवृत्तिस्तस्मिन्त्वत्तावितितत्त्वार्थः॥
 उदा० गोत्वमत्रजातिः॥ इत्यत्वमत्रव्यक्तिः॥ गोः शुक्लत्वमत्रगुणः॥ पाचकत्वमिहक्रिया॥ सर्वत्रजातिरेवेतिमतात
 रं॥ अतएवत्वमित्यत्रपितृपुत्रभावलक्षणसंबंधः॥ धनवत्वमित्यत्रस्वस्वामाभावः॥ राजपुरुषत्वमित्यादावपि
 स एव॥ ज्ञत्वमित्याहोस्वरूपमेव॥ भावएवमन्यत्रापिदृष्टं॥ पक्षांतरमाहुः॥ यदेति॥ शब्दपराच्छब्दस्वरूपा
 तुकरणाच्छब्दादमीभावप्रत्ययाः शब्दपराभावतज्जन्यबोधप्रकारेभावसंज्ञिकेऽर्थवाच्येसतिजायते॥ अप्यं द्विती
 यः पक्षइतिपूर्वोक्तेनान्वयः॥ तथाचवार्त्तिकं सर्वेभावाः॥ स्वनाथेनभवंतिसत्तेषांभावइति॥ तदर्थस्तुभवंतिवा
 चकत्वेनवर्त्ततइतिभावाः॥ शब्दाः स्वैरूपेणार्थेनभवंतिस्तिषांभावंति॥ तदर्थस्तुभवंतिवाचकत्वेनप्रवर्त्ततइति
 भावाः॥ शब्दाः प्रवर्त्तते॥ अतः सत्तेषांभावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः॥ उदा० इत्यत्वत्वंतत्त्ववत्त्वसमत्वंदेवत्वंदित्वं त्रित्वं
 मित्यादिसर्वत्वसौजन्यत्वमित्यादिकंतुविरुद्धमेव॥ भावप्रत्ययांतात्भावप्रत्ययानास्त्यनभिधानात्॥ षट्पदी

गाथेयं ॥५०॥ ॥ श्री ॥ ॥ इति श्री पदवाक्यप्रमाणबोधवर्द्धिन्यां त्वाद्यर्थनिर्णयः समाप्तः ॥ अथ तद्वित्तविशेषस्या
 र्थनिर्णयमाह ॥ प्रत्ययार्थैकदेशे प्रकृतार्थविशेषणं ॥ अमेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादा विर्यस्थितिः ॥५१॥ प्रदेय
 एव वा शक्तिः प्रकृते स्वरूपलक्षणं ॥ देवतायां निरूपेण हेतिसर्वेषां अमी स्थिताः ॥५२॥ युग्मं ॥ प्रत्ययेति ॥ अ
 त्र शास्त्रे आग्नेयादोऽपि निर्देवतायस्येत्याभेदः ॥ पुरोडाश इत्यादौ देवतार्थैकतद्वित्तं तेत्यर्थः ॥ प्रत्ययार्थस्य ठगादि
 तद्वित्तार्थस्य कदेशे देवतारूपे ॥ रातदेकदेशे हे देवतारूप ॥ तद्विशेषणं द्वितीयो देशः ॥ अथ तच्च तृतीयो देश
 इति विवेकः ॥ सास्यदेवतेति सत्रानुरोधात् ॥ तत्रोदा ॥ आग्नेयः पुरोडाश इति ॥ अग्निसंबंधविशिष्टः पुरोडाश इ
 ति शास्त्रबोधः ॥ उद्देशपादेशकभावप्रत्यर्थः ॥ अत्र प्रयोगे अभेदसंसर्गश्च प्रत्यासक्तिरभ्यानामार्थभेदान्वयव्यु
 त्पत्तेः ॥ आग्नेयादौ ॥ आदिशब्देन वैश्वदेवमिक्षेत्यादिसंग्रहः ॥ तथोक्तं संडनमिश्रे ॥ आमिक्षां देवतायुक्ता वदत्ये
 वैषतद्वित्तं ॥ आमिक्षापदसंनिध्यात्तस्यैविशेषणमिति ॥ अस्यार्थः ॥ एष न धितो देवतार्थकोऽयं प्रत्ययो देवता
 युक्ता मामिक्षामेव विशिनष्टि ॥ आमिक्षापदसंनिध्यात् ॥ आमिक्षाशब्दस्य समभिध्याहारात् तस्य तद्वित्तं त
 स्यैव विषयार्थं प्रयोगदर्शनबोधमिति ॥ अत्रापि पूर्ववत् संसर्गादिभेदप्रतीतिस्तु शक्त्या लक्षणा
 या वा इयं स्थितिर्वैयकरणमतस्यैतिशेषः ॥५१॥ प्रदेया इति ॥ अथवा प्रदेये पुरोडाशादावैव शक्तिः प्रत्य
 यस्यैतिशेषः ॥ प्रकृते तु तत्र देवतायां निरूपणलक्षणस्तु सामान्यविशेषभावसंबंधत्वादिति भावः ॥ सर्वे अ

३६

मी पक्षाः स्थिताः ॥ भाष्यादिवित्तविशेषः ॥५२॥ एवमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ ॥ क्रीडायां णस्तदस्यां स्तीत्यादौ वैशे
 वदिकस्मृता ॥ वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातिप्रयत्यते ॥५३॥ ॥ क्रीडायामिति ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायाण
 इति सूत्रेण क्रीडार्थः एव प्रत्ययो विहितः ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु वित्यादिभिः सूत्रैर्मनुवाच्यो विहित इत्यादा
 वेवमादौ तद्वित्तं ते एषेवदिकस्मृतावधौरेयमेव शक्तिरुक्ता ॥ उदा ॥ प्रहरणविशिष्टपुरुष इति बोधः ॥ एवम
 न्यदपि स्वयमुच्यते ॥ वस्तुतः परमार्थतः इयं वृत्तिरेवेति हेतोरत्र त्वत्तावनप्रत्ययस्येत परार्थभिधानं हि व
 त्तिः ॥ साचल्यतद्वित्तसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरुपाः पंचवृत्तय इति पंचधोक्ता तस्यामेकाधीभावेन विभागनं गी
 कारादिति भावः ॥ ननु पुनर्न वाक्ये वृत्त्यर्थपदान्तराण्येकविभागेनान्वय इति चेदुच्यते ॥ यत्र पांचालानां राज
 पुरुष इत्यादावाकांक्षा हि स्वभावादेव तत्तत्र नित्यसाकांक्षायां वृत्तौ पदान्तरान्वये दोषो नास्ति ॥ तदुक्तं समर्थ
 सूत्रभाष्यव्याख्याने केचन ॥ संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वेषां मते ॥ वाक्यवत्सापेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इ
 ति ॥ एतदनुसारेण सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्तु समासः ॥ शिवभागवत्समासः ॥ कृतारिष्यगोर्जयेन ॥ छतपूर्वी
 वटमित्यादिषु नित्यसाकांक्षत्वमेव पदान्तरस्य वृत्त्यर्थान्वयप्रवेशशरणं ॥५३॥ श्री ॥ इति श्री प० बोधवर्द्धि
 न्यां यौगिकार्थनिर्णयः समाप्तः ॥ श्री ॥ अथ राजपुरुष इत्यादौ राजः पुरुषो राजपुरुष इत्यादिसामान्यत

एकवचनेन विग्रह इति ॥ द्वित्वबहुत्वे तु विशेषविवक्षायां प्रयुज्यते तत्रोपपत्तिमाह ॥ ॥ अमेदेकत्वसंख्यायां भूतोभा
 नमिति स्थितिः ॥ कपिंजलाजं भवाको त्रित्वं न्यायाद्यथोच्यते ॥ ५४ ॥ ॥ अमेदेति ॥ एतेषां समासो अमेदेकत्व
 संख्यायां अमेदेनाविशेषण एकत्वसंख्यायाः भानं प्रतीतिभवातीति स्थितिः ॥ सिद्धांतस्य विशेषः ॥ अमेदेनेति
 लतायां तद्वयगेवकर्तृमुचितमन्याऽविष्टवियां संख्यादोषापत्तिः ॥ वस्तुतस्तु कावेद्येवतद्वर्जनमावश्यकं
 कं ॥ उक्तमर्थं ह्येतेन समर्थयते ॥ यथा कपिंजलाजं भवाको कपिंजलालं भेतेति श्रुतिवचनेन्यायात्प्रथमाति
 क्रमेकारणभावात् ॥ कपिनां त्रित्वमिष्टतेन तु शतत्वं साहस्रत्वं वा ॥ उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पना
 या अपन्याय्यत्वात् ॥ लोकसिद्धोयमर्थः ॥ ब्राह्मणभोजनकामः क्वचित्प्रथमोपस्थितं सर्वमपि भोजयति ॥ विद्व
 दाकांक्षात्तदतिक्रमणतद्व्याप्यतिदीक ॥ ५५ ॥ श्री ॥ इति श्रीपदं बोधवर्द्धिन्यां संख्यानिर्णयसमाप्तः
 ॥ ॥ अथ संख्याया क्वचित्तत्रत्वं क्वचित्त्रातत्रत्वं मित्याह ॥ लक्षानुरोधात्संख्याचतुर्त्रातत्रे मतेयतः ॥ पञ्चेकत्वा
 दिहेतूनां माश्रयणमनाकरं ॥ ५५ ॥ ॥ लक्षानुरोधादिति ॥ किंच यतो हेतोः संख्या लक्षानुरोधात् प्रयोगानुसा
 रात् ॥ तत्रातत्रे प्रधाना प्रधाने मते स्वीकृते ॥ तत्र प्रधाने सिद्धांते इत्यमरः ॥ क्वचित्संख्या प्रधानमावश्यक ॥ क्व
 चिज्ज्ञानावश्यक ॥ उदाह ॥ सिद्धेति सूत्रे बहुवचनमावश्यकं ॥ तदादिलक्षणाया गणायगुणार्थत्वात् ॥ इत्ये
 षाचीति सूत्रे चैकवचनमविवक्षितं ॥ लक्ष्यबहुत्वानुरोधेन बहुवचनस्यापि संभवात् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यं ॥

परमतं दूषयति ॥ पञ्चिती ॥ पञ्चेकत्वाद्विहेतूनां पञ्चसंबंधे कत्वहेतूनां ततः पर्यवसानयुक्तिनामाश्रयणमाश्रयणे
 प्रवर्तनं ॥ पञ्चननत्वातिवाक्ये बहूना युगपदं नानासंभवादि तिभावः ॥ अनाकरं आकरविरुद्धमेव ॥ आकरेन दृष्ट
 मित्यर्थः ॥ आकरं क्वचिन्मनसा भाष्यादिर्महान्यथो गृह्यते ॥ नास्त्याकरो यस्याश्रयस्तदनाकरं ॥ ततः पूर्वमेव सम्य
 गिति भावः ॥ ५५ ॥ संप्रति विशेषणस्य तत्रत्वातत्रत्वे दर्शयति ॥ विधेये भेदकं तत्र मन्यतो नियमो न हि ॥ गृहे कत्वा
 दिहेतूनामाश्रयणमनाकरं ॥ ५६ ॥ विधेय इति ॥ विधेये कर्तव्ये प्रत्ययादौ भेदकमेकत्वादिकं तत्र नियतं ॥ अ
 न्यत उद्देशेभियमो न हि नास्तेव ॥ उदाह ॥ लः परस्मैपदसंज्ञाया एकत्वमावश्यकं ॥ ल इत्यत्र तु बहुवचनस्यापि
 संभवान्नियमो नास्ति ॥ गृहे कत्वादिहेतूनां ॥ ग्रहो यज्ञपात्रविशेषः ॥ तस्य यदेकत्वं तत्प्रभृति कहेतूनामा
 श्रयणमुपदेशनं ॥ आह ॥ पूर्वाश्रयते णिजं ताद्रव्ययुट् ॥ अनाकरं भाष्यानुक्तमित्यर्थः ॥ ग्रहप्रमादौ त्यत्र वा
 क्यभेदेन प्रतियोगसमाजनमुपदिश्यते ॥ तत्रैकत्वमते त्रमिति न्यायो भाष्याधनुक्त इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ विधेयभे
 दकमित्यादि युक्तं ॥ तदस्माकमविरुद्धमित्याह ॥ ॥ रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः ॥ सति नैवास्ति
 तत्रेपि विधेये भेदकस्य तु ॥ ५७ ॥ ॥ रदाभ्यामिति सूत्रे वाक्यभेदेनान्वयभेदेन वाक्यद्वयकल्पनयेत्यर्थः ॥ नकार
 द्वयलाभतः ॥ नकारस्यानेककारस्थे च नकारादेशोपलभ्यते ॥ विधेये भेदकस्य तत्रत्वं सति नैवास्तेव ॥ एकवाक्य
 त्वे तदोषस्यादिति भावः ॥ ५७ ॥ श्री ॥ इति श्रीपदं वाक्यप्रमाणं बोधवर्द्धिन्यां विवक्षानिर्णयः समाप्तः ॥ ॥
 तुमादी मनोर्थमाह ॥ ॥ अथ यत्कृत इत्युक्तेः प्रत्ययार्थं तुमादयः ॥ समानकर्तृकत्वादोषोऽयमेवामिति स्थि

तिः॥५८॥अव्ययेति॥अव्ययकृतस्त्युक्तेः प्रत्ययार्थे तुमादयः॥अव्ययकृताभावे इत्याकारवचनात्। तुमा
दयः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थे क्रियारूपधात्वर्थे भवन्ति न तु तेषामर्थान्तरं वाच्यमस्तीत्यर्थः॥भावमात्रं तु ते रक्त
ते॥अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति वचनात् पूर्वोक्तवचनाच्च॥ननु कर्तरि ह्रस्वितिसूत्रेण तेषां निर्दि
ष्टार्थत्वं स्यादिति चेन्न॥तदधिकारनिवृत्त्यर्थं न तस्मै तेषां सुपदेशात्॥अव्ययकृतस्त्यत्रयकारस्य लघुत्वे
न क्ते दोषं गापते; पाठांतरं कल्पयति॥तच्च पा॥भावे अव्ययकृता लुक्तेरिति॥अव्ययकृता॥कृतेनैव तद
तिसूत्रेणाव्ययसंग्राहिणां प्रत्ययानां भावे इत्युक्तः शेषं प्राग्वत्॥अत्र शि शेषमाह॥समानेति॥एतेषां प्र
त्ययानां समानकर्तृकत्वादिद्योत्पन्नानुसासादभिधेयमिति स्थितिः सिद्धांतः॥सूत्रे समानकर्तृकपश्रव
णां समानकर्तृकधाध्वंस्तरप्रयोगे कृत्येवेति नियमो लभ्यते तनाश्रयत्वाद्योनस्युरिति सिद्धं॥ननु हि स्त्रा
त्वा कनयलेतार्थे पुनस्तत्र विद्यते इत्याहो भिन्नकर्तृकधातुप्रयोगे त्वाप्रत्यय इति चेदुच्यते॥तत्र स्त्रात्वात्
तस्यैव धातुसंज्ञा दोषः॥एवमन्यत्रापि समाधाय॥धातुद्वयस्य पूर्वोक्तभावः सूत्रोक्तो तत्वात्तं नियतः॥
तत्राव्यवहितविशेषणकैश्चिदवादिभि रिरिष्यते॥तत्तु संनिस्तत्वात्॥सो हंदाशरधिर्भूत्वा रणभूमेर्बलि क्ष
मं॥करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरः कमलोच्चयं मित्यादौ व्यवधानेऽपि प्रयोगदर्शनाच्चेति हिक्॥५८॥ ॥ ३८
॥श्री॥ ॥इति श्री पद० बो० धवर्द्धिन्वाकाव्यार्थनिर्णयः समाप्तः॥ श्री ॥अथ प्रवाहोयन्तशब्दप्रयोग

धारायाः शक्तेराश्रयस्फोटो नाम शब्दब्रह्मा परपर्यायः कविभिरतिक्तः स्वीकृतस्तन्निर्णयमाह॥वाक्यस्फोटो
ति निष्कर्षेति कृतीति मता स्थितिः॥साधुशब्दतर्गतादिबोधकाननुत्तरता॥५९॥वाक्यस्फोट इति॥अति
निष्कर्षः अतिशयिते निर्णये क्रियाप्रमाणसतीति शेषः॥वाक्यरूपः स्फोटस्तु लीनत्वान्नः कश्चिदित्यर्थः॥
स्फोटयत्यर्थमिति स्फोटः॥यद्वस्फुटति प्रकाशयति॥समादिति स्फोटः॥प्रतिक्षणं विनश्यदवयवः सतानान्मु
खनोचयेमाणात् श्रोत्राद्याध्वने रथो प्रकाशत इति भेद इति रिक्तो विंशतिविंशभावपन्नः स्फोटो नाम नित्यशब्दः
इति कविभिः स्वीकृतः॥स्फोटो वेदवाक्यात्मकं वा ज्ञयमासीत्॥तत्त्वस्तदर्थबोधार्थसृष्टिभिः पदछेदविधिः क
ल्पितः॥तत्त्वोवर्णविभागः कृत इति वाक्यस्फोटपक्षस्तिसृतिः स्थिरा भवति॥अन्ये पक्षास्तपरपक्षतादधाति॥न
तु स्थिरत्वमिति भावः॥इत्येव प्रकारा मतस्थितिर्वैयकरणानामिति शेषः॥यथाह गोभिल्याचार्यः प्रदप्रकृति
संहितेति॥पदानां प्रकृतिः पदप्रकृतिरिति षष्ठीतत्पुषस्तेन यजादिषु मन्त्राणां पदपाठेन प्रयुज्यते॥विकृतिरु
पत्वात्॥वर्णक्रमोपि तथैव॥नन्वेवं सति लः कर्मणि चेति सूत्रं कथं संगच्छते॥संहिताया लकाराणां मश्रवणा
त्तदा॥देशानां श्रवणाच्चेति उच्यते॥सूत्रे लरत्यनेन लक्षणया लघौ शागृह्यते॥यथा लः परस्मैपदमिति सू
त्रे लकारस्यादर्शनपरत्वं कृतो दृश्यते॥यथा लुच्मृग्रहणेनानुस्वार इत्यादिभ्येत्याह॥साधुशब्दयजति जुहो
तीत्यादिभ्यः लर्गता लकारादिशास्त्रबाधे एव बोधका अर्थप्रकाशकास्तेषां भेदवाक्यावयवत्वादिति भावः॥

तत्त्वतास्तिवादिश्रवणेन स्मृता लकारास्तन्बोधकार्त्तयर्थः॥ तिवादिश्रवणं नंतरं लकारस्मरणं ततो वा
 च्यार्थबोध इति प्रक्रिया गौरवाद्नुभवविरोधाच्च परमतं तु छमेवेति दिक्॥ वाक्ये श्रवणमात्रेण तिवादीनामेव
 र्थबोधकत्वं न तु तस्मादितिना लकाराणामित्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह॥ ॥ व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्त
 था॥ ॥ व्यवस्थिते इति॥ व्यवस्थितेर्व्यवस्था रूपाद्धेतोः पदव्यवस्था पुरुषव्यवस्था च च न व्यवस्था चार्थबोध
 साकांक्षासाचतिवादीनामेव संभवति॥ न तु निरवयवताना लकाराणामिति व्यवहृतिः॥ व्यवहारात् पदसंज्ञा
 पुरुषसंज्ञा वचनसंज्ञाभिर्बोवहरो हितिवादीनामेव संगच्छते न तु लकाराणां तद्धेतुन्यायतः॥ तस्यैवार्थकत्वं
 स्पष्टं तु भूतो न्यायो युक्तिः॥ ततो पितृवो देशवाचकामनुष्ठानि न इति॥ तिवादीनां वाचकत्वे भवतीत्युक्ते
 यथार्थबोधः स्यात्॥ तथा भूत इत्युक्ते पितृवा प्रसज्येत॥ विवरणमाह चर्या भावाद्भूतलानबोधः॥ इति चेत्
 भूतपूल इत्युक्ते पितृवोः॥ प्रतीयते॥ भवतीत्युक्ते तु तदर्थबोधः॥ सर्वेषामनुभवस्मिन्निति॥ अत्र शक्तता
 वच्छेदकगौरवमपि नास्ति लक्षणया द्वयोरने दोषाचारात्स्थानिवद्भावाच्च तिवादिषु लत्वमस्तीति॥ अत्र
 दीगपेयं॥ ॥ ॥ तिवादिश्रवणा लकारस्मृतिः॥ लकाराच्चार्थबोधस्तथा च शक्तता वच्छेदक जाघवं स्फोट
 नं भंगश्च स्यादिति तादृिकमतं पुनरपि दूषयति॥ ॥ किंचाख्यातेन शत्राद्यैलडे वस्मार्थेति यदि॥ कथं
 कर्तुरित्यत्र वाच्यत्वे तदि भावय॥ ६०॥ ॥ किंचेति॥ किंचेति समुच्चये॥ आख्यातेन तिवादीनां यद्यप्य

३५

ख्यातशब्दः प्रातिशारेणैरुक्ते च क्रियापदे रूढस्तथापि तिवादिषु लाक्षणिकः॥ शत्राद्यैर्लोद्वेशे श्रवणमिदं
 डे वस्मार्थेति न तु स्वयमर्थबोधते॥ तदा कर्तुं रवाच्यत्वे वाच्यत्वे व्यवस्था सत्त्वाद्भिदिताभिहितत्वे चूथं भवेतात्
 दि भावय॥ तव मते चारख्यात पदे यलो लकारवाच्यः कर्त्तुं तु न तत्राशङ्क्यं न जादिकृतस्थले चलकारस्य कर्त्ता
 वाच्य इति॥ अवाच्या वाच्यत्वे कथं स्यात् कर्त्तुं प्रकारात्तरेणापीदं व्याख्यायति॥ तथापि विचारयति वादिश्रव
 णत्वं देवदत्तेन भूयते इत्यत्र कर्त्तरि भिहितत्वात् तत्तत्ता भवतीत्यत्र तत्त्वात्प्रथमेति विभक्तिभेदस्तव मते दु
 र्घट इत्याग्रहग्रहीदिति भावः॥ ६०॥ तिवादीनां यलो वाच्यः शत्रादीनां लुक्त्वाच्चा इति वेत्तुं क्षणेन प्रचेतं चे
 त्र पश्येत्पादो नामार्थयोरेदोषा न्वयव्युत्पत्तिबीजमिति चेत् तिवादीनां कर्त्तरि शक्तता वैषम्याभावे तदेव किं
 मंजसमिति प्रतिवादिनं प्रत्याह॥ ॥ तरवाद्यंततिङ् स्वस्तिनामता कृत्स्निव स्फुरा॥ नामार्थयोरेदोषि
 तस्माच्छ्लेषे विध्यते॥ ६१॥ तरवाद्यंततिङ्॥ ॥ तरवाद्यंततिङ्॥ तिङ् श्रुतं बाहिलक्षितं तेषु पचति तत्राप
 ण्ठितं तमां मित्यादिषु कृत्स्निव पचते पचमानु मित्यादि कृदन्तेष्विव नामतानां मसंज्ञा स्फुरास्पष्टा स्तितस्मा
 नामार्थयोरेदोषि मतं द्वयं तु लोवा धार्यता मयतांते न तिङ् मपि कर्त्तरि शक्तिर्मित्येति भावः॥ एकत्र द
 ष्टः॥ शास्त्रार्थः सर्वत्रापि प्रवर्तत इति न्यायात् तद्विज्ञाते दृष्टं तिङ् कर्त्तवाचित्वमन्यत्राप्यविरुद्धमिति
 दिक्॥ एवं च पदस्फोटवाक्यस्फोटसिद्धौ॥ नन्वेवं तर्हि सर्वत्र लक्षणां शक्तिः कुत्रचित्तिवादीनामित्यर्थः

जरतीयस्त्रीकारोपित्व नमस्तस्मात्तीतिसिद्धः ॥ सारस्वतादिषु लकारविधेरदर्शनात्तत्रतिबादिभ्यएवार्थको
 धेसंशयाजितस्फोटवादिभिरित्यभिप्रेत्याह ॥ ॥ अथादेशवाचकाश्चेत्यस्फोटस्ततः स्फुटः ॥ ॥ अ
 येति ॥ अथशब्दः प्रश्नाभिधायी ॥ मंगलानंतरं भप्रश्नकारेणैवैतत्परः ॥ चेद्यदि युक्तं तस्य भावात्कस्मिन्
 तोसिततस्तर्हि पदस्फोटः सिद्धो भवति ॥ अतिरिक्तकल्पनायां त्वन्मते गौरवं मन्यते च साधवमिति क्रमेण
 तस्य सारत्वाद्यर्थस्य निर्मलत्वेन तुल्यत्वाच्च त्वन्मते वैध इति दिक्पदपदी गाययेयं ॥ ६१ ॥ अखंडपदस्फो
 टमाह ॥ ॥ घटेनेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिर्ह स्थिता ॥ वस्त्रं न सादा विवेकपिसं प्रमोहो हि दृश्यते ॥
 ॥ ६२ ॥ ॥ घटेनेति ॥ घटेन इत्यादिषु पदविशेषेषु प्रकृत्यादिभिर्दानस्थितीरुप्रकृतिप्रत्ययवि
 भागो नास्तेव ॥ घटेति प्रकृतिस्तावदंत्यप्रत्ययश्चकारः ॥ तस्य त्विनेत्यादेश
 इकारादिः ॥ इकारस्य च छणे नाप्यहत्तत्वात्त्रकारमात्रं प्रत्ययत्वं तस्य वाचकत्वं नास्ति ॥ तस्मादित्यस्य
 निनेकारांतत्वं न संभवतीत्यखंडस्य पदस्य वाचकत्वं मन्यते ॥ ह्यस्माद्वस्त्रं सादा विवयुष्मदस्म
 द्देशविशेषादा विवेकपि प्रकृते पिसं प्रमोहो विभागप्रतीत्यभावो दृश्यते ॥ नुभयते ॥ यथा वस्त्रं
 सादा विभागज्ञानाभावेऽप्यखंडपदस्य वाचकत्वमंगीकृतं तथा सर्वत्रापि तिभावः ॥ अयमेव सिद्धा
 तः प्राचा मभिमतः ॥ यथाहुः सर्वे सर्वपददेशादाही पुत्रस्य पाणिनेः ॥ एकदेशविकारे हि साधु

६०

त्वं नोपपद्यते इति ॥ ६२ ॥ अखंडवाक्यस्फोटपक्षमाह ॥ ॥ हरेवेत्यादिदृष्टास्फोटविनिश्चिनु ॥ अर्थविशि
 ष्यसंबंधाग्रहणं चेत्समपदे ॥ लक्षणादधुना चेत्पदेऽर्थेऽप्यस्तत्तथा ॥ ६३ ॥ हरेवेति ॥ किंच हरेव इत्या
 दि शब्दादिस्मोऽवेति हि साधोऽशास्त्रेत्येवमादिकं गृह्यते ॥ वाक्यमिति शेषः ॥ दृष्ट्वा समवलोकास्फोटविनि
 श्चिनु मन्यस्व हे विद्वन्त्वमिति शेषः ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ॥ अत्र वाक्ये संधिकीर्णविभागज्ञानस्याप्यह
 तत्वा दखंडवाक्यमेव वाचकमवगतव्यमिति भावः ॥ नन्वखंडस्यैव वाक्यार्थस्यो स्फुटो करणहेतुत्वं कथं
 तत्र पदोत्तरसंबंध इत्याशंक्य समाधत्ते ॥ अर्थ इति ॥ अर्थे वाक्यार्थे विशिष्टकर्तृकर्मादिभिरिति शेषः ॥
 संबंधाग्रहणं ॥ अन्वयाभावे दोष इति चेत्तत्पदे पिसं तुल्यं यथा समासादिपदे नित्यसापेक्षत्वबलेन
 विभागासंभवेऽपि पदोत्तरान्वयोनवाच्यते ॥ तथा खंडवाक्येऽपि ति भावः ॥ अधुना लक्षणादधुनिकलक्ष
 णायत्यर्थः ॥ चेद्यदि तत्संबंधाग्रहणं पदे समासाद्यर्थे पितत्संबंधाग्रहणं ॥ तथातिनप्रकारेण स्तुयथा
 कंडे कालादिपदस्याखंडत्वेऽपि तदवयवयोः पूर्वपदत्वमुत्तरपदत्वं चलक्षणयोपचर्यते ॥ तथा वाक्यस्फो
 टेऽपि तदर्थविभावयकल्पनया समाधानं भवति ति प्रकारांतरं ॥ अष्टपदी गाययेयं ॥ ६३ ॥ अखंडस्य वा
 क्यस्य ध्वनिरूपवर्णक्रमेण विनाशो नानार्थबोधः संभवति घटस्य कपालेन जलादुरणावदिति
 नित्यशब्दो वाक्यस्फोटोऽत्राभगवत्याभाष्यकारेण सर्वत्राप्यर्थबोधे कारणत्वेनाभिमतः ॥ ननु तर्हि ये

न क्रमेण वा बोद्धारस्ते नैव क्रमेणार्थबोधो भवितुमर्हति ॥ यत उच्यते भाष्ये तथैव दृश्यते ॥ न त्वन्यानुशो
 धेनार्थक्रमो वि लक्षणः ॥ स्वीकृत इति चेत् ॥ शक्यार्थमिव किं हि पाठक्रमेणैव भवति पश्चात् अन्व
 याख्योऽर्थक्रमो लक्षणया प्रतीयते ॥ यथा गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाह रूपः शक्यार्थः प्रथमं प्रतीयते ॥
 ततोऽन्यथानुसारात् लक्षणया तद्वत्स्वोक्तिरित्यायसिद्धं समाधानं मंगीकृतं स्फोटवदिभिस्तत्रान्य
 र्थासंमतिर्दृश्यति ॥ ॥ सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः ॥ भाट्टास्ते पीत्यमेवाहुर्विज्ञानाया
 ग्रहेणति ॥ ६४ ॥ ॥ सर्वत्रैति सर्वत्रैव वेदादिवाक्यार्थः ॥ आकांक्षायोऽप्यतः संनिवेशाच्च ध्वन्यक्रमोऽन्व
 याख्यो लक्ष्य एव लक्षणयोगस्य एव प्रथमोपस्थितस्त्वांकार्यस्य तात्पर्ययन्त्रि सारेण परस्परयोगा
 त्प्रतीतेरिति भावः ॥ तथेभ्यः चार्थः ॥ मुख्यार्थबाधाभावेऽपि तात्पर्ययन्त्रि यपक्षितयष्टिः प्रवेश
 येत्यादौ लक्षणमंगीकृतं ॥ खिलेति ॥ ततस्तत्पर्याये वाक्यार्थ इत्युच्यते इति ये विदुर्मन्यन्ते ॥ भिन्ना
 च यदादि स्तैर्न स्ते भास्वीकारेऽपि ॥ अपिशब्दात्काव्यप्रकाशकारादयश्चेत्यमेवाखंडवाक्याभि
 मत्येव लक्षणया ग्रहे स्वीकारे गतिमाहुः ॥ एषा युक्तिरेव तेषां वाक्यलक्षणस्वीकारे मूलमिति भावः ॥
 अन्विताभिधानादिनस्तत्त्वसंगणनमन्यते ॥ तेषां मते हि शब्दक्रममेवैपि परस्परमन्वितः ॥ प्रथ ४२
 मोपस्थितो वाक्यार्थो वाक्यार्थो न तु दृष्टिरिति ॥ अतएव काव्यप्रकाशे वाच्य एव वाक्यार्थ इति

त्विताभिधानादिन इत्युक्तं ॥ ६४ ॥ अखंडशब्दस्य त्रैविध्यमाहुः ॥ पदे वर्णनविधंतवर्णोऽवयववान्च ॥
 वाक्यात्पदम् मत्ततः प्रविवेको न कश्चन ॥ ६५ ॥ ॥ पद इति ॥ पदे सुप्रतिष्ठं तैव वर्णः ककारादयो न विधेते
 वस्तुत इति शेषः ॥ ननु प्रतीतानां कथं मपलापः संभवतीति चेदुच्यते ॥ यथा सहस्रशर्षपुरुष इत्या
 दिकेऽश्रुतौ ब्रह्मणे ध्याना र्थमभिहितं तद्वस्तु ॥ यथा वाचो निवर्तते इति श्रुतेरप्राप्ताप्यपत्तेः ॥ तथा
 ब्रह्मणेऽर्थबोधाय वर्णप्रदादि विभागकल्पना कृता ॥ ननु सा वास्तवी ॥ अतएव भगवता भाष्यकारे
 णोक्तं ॥ उच्यते पायाः शिष्यमाणा नाबालानां दुपलालनाः ॥ असत्येव त्मनि स्थित्वा तत्तत्सत्यं समीकृत
 ति ॥ किंच वर्णोऽप्युपलक्षणं ॥ अवयवाः प्रकारमकारा इत्युच्यते ॥ अवयवाश्चेति पाठे संधिश्च
 रेणुसंधिजन्मत्वं प्रतीता वृद्धि यथा वर्णसंस्मृत्या यपठितानां तेषां वस्तुतस्तत्परिगणितेनास्तीति दृष्टं
 तः सार्धत्रिकः ॥ यानां चात्यंतवाक्यात्प्रविवेको विभागश्च न विधत्ते संधिः ॥ एवं वाक्यं तापि न वास्त
 वी किंतु शब्दब्रह्मसंज्ञैव ॥ वाक्ये इति सत्यं मतः पाठः साधुः ॥ तथा चार्थवर्णश्रुतिः ॥ हे ब्रह्मणी वेदितव्यं
 शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माभिगच्छतीति ॥ अयमेव स्पष्ट इति भावः ॥ स्फो
 टरूपस्य शब्दब्रह्मणः सवित्पथं वर्णपदवाक्यात्मके रूपाधिभिः सकलवाङ्मयकल्पना मरुषिभिः
 कृता ॥ ततः शब्दब्रह्मण्यभिधेर्भवतीत्याहुः ॥ पञ्चकोशादिवत्तस्मात्कल्पनेऽप्यसमाश्रिता ॥ उच्यते

प्रतिपत्त्युपायान्प्रवस्थिताः॥६६॥ ॥पंचेति॥तस्माद्वर्णमदवाक्यानांस्फोटबोधोपायानां चित्रतुर
गन्धोयेनधारचनाहता॥एषाकल्पनापचक्रेशदिवत्पंचकोशाद्याद्योयेषांतेपंचकोशादयःसंवित्पु
पायाः॥तद्वितार्थेत्यादिनाद्विगुर्गर्भस्तत्पुरुषस्तेषामेवेतिपंचकोशादिवत्समाश्रिता॥यथातेतिरायवे
ब्रह्मपुष्टबोधार्थमोत्वचान्मायेनपंचकोशाधितातत्रस्थुलशरीरमन्नजाग्रदवस्थात्मकयःकोशः
कोशत्रयात्मकंचलितशरीरं॥तत्रप्रामण्यपंचकंप्राणमयकोशः॥कर्मद्रियसहितंमनोमनोमय
कोशः॥ज्ञानेन्द्रियसहिताबुद्धिर्वितानमयकोशः॥मोहात्मकंकर्माणशरीरंमानेदमयःकोशः॥तत्रहि
मोहानंदेवर्तते॥एषोपंचनामपि कोशनाब्रह्मत्वेनोपासनध्वनिपिबस्तुतस्तेषामुपाधित्वमेवबो
धानंदमयस्त्वब्रह्मणोब्रह्मपुष्टप्रतीष्टेतिनित्यत्वेनोपदेशादितिदिक्॥आदिशब्देनासौवैसरसस्य
रसेत्येवायंलब्धानंदोभवतीतिनित्यश्रुतिसत्त्वेपिरसोनब्रह्म॥किंत्वाधिरेवतस्यनानाविधत्वेनद्वैतात
र्भावात्॥आदित्यवर्णंमसःपरस्तादितिश्रुतौतेजस्त्वोपदेशोऽप्युपदेशोऽप्युपादेव॥एवमग्रेपि॥
शब्दब्रह्मपरब्रह्मबोधरूपायाःसंतीत्याहुः॥४॥पेयप्रतिपत्त्युपायःउपायान्प्रवस्थितानियताः॥यथा
पृथिवीरूपस्यलक्ष्यस्त्वबोधनेगेधवत्त्वप्रदविधरसाश्रयत्वसत्तविधरूपाश्रयत्ववायुभिन्नत्वसत्तिश
तोत्पत्तिराश्रयश्रितिसाश्रयत्वचेत्यादिनानोविधुलक्षणानिसंभवेति॥लक्षणस्यलक्षणंतरादृष्टकृता
त्॥तथाप्रकृतपिस्फोटस्वनानाविधत्वकल्पननदोषायेतिभावः॥६६॥अत्रान्येषामप्याचार्योणा

संमितिमाह॥कल्पितानामुपाधित्वंस्वाकृतेहिपरैरपि॥स्वरदेव्यादिपिद्यनेवोणीभोन्यस्यते॥६७॥ ॥कल्पि
तानामितिहियस्मात्परैर्मामासकादिभिर्वेदनित्यतावादिभिरपिकल्पितानांमंत्रब्राह्मणादिनेदानामुपाधि
त्वंमखंडवेदस्वरूपत्वस्वीकृतमभिमतं॥ततोऽस्माभिरपिवर्णादिनातथात्वमितिभावः॥हियस्मादनेषां
त्रिकादयःस्वरादेर्ध्यादिशब्देष्वेवदेव्यादयश्चेतिसमाहारद्वयः॥स्वराउदात्तादयोनिष्ठादादयश्चदेव्या
दिशब्देनसंधिमात्रग्रहणतदुभयमपिवर्णोभ्यस्तुत्यहृत्यभ्योऽन्यस्यतदुल्लुप्तस्यस्फोटस्यमन्त्रतमन्त्र
ते॥यथामोक्षणादिसंस्कारोब्रीहिविहितोपि तदंतरवर्तिनंतदुलमाश्रयतितथास्वरसंस्कारोवर्णेषुविहि
तापिस्फोटमेवाश्रयः॥अथमाणवर्णानांतुल्यत्वादितिभावः॥६८॥संप्रतिजातिस्योदयसमाह॥
॥शक्यत्वंद्विशक्तत्वातेजाद्यवमादयः॥अथपिधानौवाभेदोऽस्तुवर्णानांतारमवैस्वते॥
॥६९॥ ॥शक्यत्वंद्विशक्तत्वंजातेजाद्यवमादयः॥अथपिधानौवाभेदोऽस्तुवर्णानांतारमवैस्वते॥
नामानेत्याप्रत्येकबुद्ध्यारोहसंभवात्तद्विपक्षोऽग्रेवस्तइतिजातेरेववाच्यत्वंवाचकत्वमुपिभिन्ना
इयते॥ततःप्रकृतपितदेवयुक्तमितिभावः॥अथवातारत्वमइत्वंवत्॥तारत्वेषुनादुनुकृतत्वं
यद्वत्त्वधनध्वनितुल्यत्वं॥तद्वदोपाधिकोवर्णानांतदुपलक्षणात्पदानावाक्यानिन्नुअस्वउपसा
गीकारेपिस्फोटस्यतित्यतदुपाधेर्विधकशसंयोगस्यनित्यत्वमितिभावः॥अथपिध्विकउपाधिप्र
भवोभेदोक्त॥तथात्वमेवनास्तीतिभावः॥तारमदवदितिपाठः॥तारत्वयोत्वं॥मदत्वचमदुत्वं॥

अथवात्तत्वं हीर्षं त्वं हस्वत्वं ॥ ६६ ॥ अधुना जातिव्यक्तिनेदात्स्फोटस्य देधमाह ॥ ॥ अनेकं य
 द्वाभिवाग्याजातिस्फोट इति स्मृतः ॥ कैश्चिद्व्यक्त्या एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ ६७ ॥ ॥ अनेक
 ति ॥ अनेकैति ॥ अनेकव्यक्त्यभिवाग्या अनेकशक्तिगम्याजातिर्हि नित्याभावः सामान्या रूपाः ॥ जा
 तिसामान्य ॥ व्यक्तिसूत्रविशेषः ॥ पृथगात्मतेति हेमः ॥ स्फोट इति स्मृतः कश्चित् ॥ नियतलिङ्गत्वा
 तः ॥ पुस्तजातिस्फोटयोरुद्देश्यविधेयभावश्च ॥ गौरश्चः पुरुषो हस्तात्पादिष्वेकव्यक्तिग्रहणेन स
 कलव्यक्तिबोस्यानुभवसिद्धत्वाद्वाघवाच्चजातिरेव स्फोटः ॥ तस्यानित्यत्वस्य सर्वाभिमतत्वा
 दिति भावः ॥ कैश्चिदिति पूर्वोक्तमेव परं पुनः स्मारयति ॥ अस्यागवादिशब्दजातेः ध्वनि
 त्वेन घनगर्जितादिवदर्थशून्यत्वेन कल्पिता ॥ वाचकतयेति शेषः ॥ व्यक्त्येव रूपान्तरेण
 नित्यत्वात् स्फोटः स्मृत इत्यन्वयः ॥ तुषतंडुलमायेन ध्वनेरनित्यत्वेन वाचकत्वे पितदंतर्ग
 तशब्दव्यक्त्या न संसृष्टं प्रारंभसामर्थ्यादिधीक्रिया कदित्वाच्च एवायं गोशब्द इत्यादिप्रत्य
 भिसंज्ञानवलेन मुहुः श्रवणध्वनेरव्यवहारान्मंत्रपुरश्चरणादिषु केचित् शब्दावर्तनेष्वेकव्य
 क्तैः संस्कारसिद्धत्वाच्च शब्दव्यक्तेरेव नित्यत्वं वाचकत्वं च सति निरुक्तं ॥ उच्चरितविनशनां
 क्षणिकशब्दानां तुषतुल्यतया वाचकत्वभावे पि स्फोटमिति वाजकत्वेन ध्वनित्वव्यपदे
 श इति हि क ॥ ६८ ॥ जाते सत्यत्वेन प्रवृत्तत्वात् ॥ वाचकत्वे लाघवाच्च ॥ तस्या एव स्फोट

४३

त्वं समर्थयितुमाह ॥ ॥ सत्वसत्त्वोत्तुयौ भागौ प्रतिभावं च वस्थितौ ॥ सत्यं यत्तत्र साजातिरसत्यां
 व्यक्तयो मताः ॥ ७० ॥ सत्येति ॥ प्रतिभावं प्रतिपदार्थं प्रतिवाचकं प्रतिवाच्यं च सत्यं ॥ यी सत्त्वस
 त्वासत्यो नित्या नित्यौ ॥ भागावशौ व्यवस्थितौ निश्चरितौ ॥ तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रे सर्वभावा
 भावाविष्टास्तत्र तत्त्वादिवाच्यभावः प्रधानमिति व्याख्यानादिभावः ॥ तत्र तयोर्मध्ये यत्सत्य
 प्रविनाशिसामान्यं नृपुंसकं ॥ भागशब्दस्य तु नियतलिङ्गत्वात्पुंस्त्वं ॥ साजातिः सत्यभागे जाति
 तिद्वित्यर्थः ॥ विधेयप्राधान्ये स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ व्यक्तयो वाचक रूपावाच्यरूपाश्चासत्या मनाः ॥
 तासां विनाशित्वोपलंभात् इति भावः ॥ ततः सत्यभागस्य जातेरेव शब्दत्वे च लाघवमिति जाति
 रेव स्फोट इति ॥ तत्रापि विचारे क्रियमाणे सर्ववर्णः पृथगेत्येति विद्यते ॥ यदनिचवाक्येभ्यो
 वाक्यानि च प्रकरणवाक्येभ्यः प्रकरणवाक्यानि च तात्पर्यवाक्येभ्यः ॥ तात्पर्यवाक्यानि च सि
 द्धे तवाक्येभ्यः ॥ तानि च सकलसिद्धांतमूलभूतानि कारा एव परमस्फोटः ॥ तस्य
 वर्णित्वात्पदत्वात् क्रियाध्वान्तरेण वाक्याच्च स एव शब्दब्रह्मणः परब्रह्मणः प्रकाशत्वात्
 तद्वत्त्वेन वर्ण्यते ॥ चैतन्याचश्रुतिः ॥ सोयमात्मा ध्वनिरसोकारः सर्वतस्योपपत्त्या नमि
 ति ॥ शिवतत्त्वविवेके स्मृतिश्च ॥ प्रणवावाशिवेष्टे पशिवो वाय एवः स्मृतः ॥ वाच्यवाचक

योरैकं मन्यमाना मनीषिण इति ॥७०॥ सिद्धं तं निगमय न विविधसिद्धिफलकं मंगलमाचर
 ति ॥ ॥ इत्यनिष्कृष्य माणं यत् तत् त्वं निरंजनं ॥ ब्रह्मेव त्वं सारं प्रादुस्त्येतेषां त्विनेनमः ॥७१
 इत्यमिति ॥ इत्यं पूर्वा कप्रकारेणानिष्कृष्य माणं शोधमानं निरंजनं निरुपाधि कं यत् हृत
 त्वं स्फोट रूपे तदिति शेषः ॥ ब्रह्मेव इति हेतोरक्षरमाहुः ॥ नित्यत्वाच्च ॥ तयोक्तं प्रातिशारब्धे ॥
 ओकारमक्षरं तद्वद्वदितत्वात् सर्ववाज्रयमक्षरमिति प्राफु नित्यत्वञ्च तथा च प्रत्यक्षं इति के
 चित् ॥ भगवता भाष्यकारेणोक्ते ॥ अक्षरं न क्षरं विद्याद्वैतो त्वं सरोक्षरमिति ॥ न क्षरती
 त्वाक्षरमिति नित्यत्वमुक्तं ॥ अश्रुतेषां प्रोक्ता त्वाक्षरमित्योणादिकसं प्रत्ययात् त्वपक्षे च वा
 पकत्वमुक्तं ॥ तेन शब्दस्य ब्रह्मधर्मयोगात् शब्दे पिब्रह्मेति वदंति वाच्यं वाचकभावेनाभेदो
 पचाराच्च ॥ तस्मै जातिस्फोटरूपाय पूर्णत्वेन परब्रह्मणो न मोन मन महे करे मितदयं
 न मनस्तु ॥ इति वशिष्ठः ॥ क्रियाया अभावात् नमः शब्दयोगे चतुर्थी ॥ तदुपादाने तु द्वि
 तीयास्यादित्यन्त्रविस्तरः ॥७१॥ ॥ अथ शास्त्रसिद्धं तोपयोगि किंचित्त्रकीर्णमभि
 धीयते ॥ तत्र स्फुटति प्रकाशयते ॥ स्मादिति स्फोट इति व्युत्पत्त्या स्फुटविक्रसने इति ॥ ७४
 धातोः ॥ कर्त्तृदि चकाराकारके संज्ञायामिति सूत्रेणोपादाने धनं तं ॥ स्फोटः संज्ञाशब्दः ॥

प्रसिद्धः ॥ न च सौकस्य संज्ञेति चेदशुभं ॥ नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य शब्दब्रह्मणः संज्ञेयं ॥ तस्मै
 वार्थप्रकाशकत्वात् ॥ शब्दस्याकाशगुणत्वात् आकाशस्य नित्यत्वेन गुणस्यापि नित्यतया ब्र
 ह्माकारोपः ॥ शुद्धत्वं च भूतोत्तरसंयोगो दितत्वं यद्यपि वा द्वादिसंयोगमंतरेण तस्य भिन्नवृत्तिरु
 र्भवात् तथापि तस्य संयोगस्य क्षणिकत्वेन तन्नाशानंतरं शब्दशुद्ध एवावतिष्ठत इति न कश्चिदो
 षः ॥ तस्यार्थबोधकत्वाद्बुद्धत्वं ॥ अत्र कल्पनागोचरवमाशंक्यता किंचित्त्रिवदिति ॥ तथा हि शब्द
 बुद्धिकर्मणा क्षणिकत्वं तावदनुभवसिद्धं ॥ प्रथमक्षणेऽप्यस्ति ॥ द्वितीयक्षणे स्थितिस्तृतीयक्ष
 णे नाश इति त्रयाणामपि क्षणिकत्वं ॥ तथा स्फोटस्य नित्यत्वं कथमिति ॥ अत्रोच्यते भूतोत्तरसंयो
 गस्य नित्यत्वेन ध्वनिरयं नित्यत्वेपि स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञा बलेन स्फोटस्य नित्यत्वमेव मत
 वं ॥ न च प्रत्यभिज्ञा साक्षात्त्वावलंबना भजाते नित्यत्वं गगनगुणस्य स्फोटस्य चानित्यत्वमिति व्य
 वस्थान्निर्दिष्टं ॥ वस्तुतस्तु यद्यमानशब्दस्यानित्यत्वेपि स्फोटवादिना काहानिः ॥ पठनकाले वायु
 संयोगाभिव्यक्तस्य ध्वनेरनित्यत्वात्ततः संयोगान्दोषपूर्वपूर्ववर्णानामुत्तरात्तरसहकृपासंभवादर्थ
 बोधो दुष्कर्ष इत्यतिरिक्तः स्फोटः सुक्ष्मधिभिरुपपादित इति ॥ ननु विशिष्टानां पूर्वपूर्ववर्णानां श्रव
 णजन्यसंस्कारस्यात्मनि स्थिरतया तत्सहकृतं च माहाद्वयं धात्विस्फोटकत्वनयेति चेन्न ॥ पूर्व

पूर्ववर्णजनि तभावनाख्यसंस्कारस्य संकेताश्रयत्वाभावेन स्वयमर्थबोधनाथं शक्तत्वेपि विनष्टवर्ण
 स्मृतिमुत्पाद्यत एव शब्दादर्थबोधे संस्कारः सहकारोति भाषांति मुग्धधियो न तु तत्र दोषापातमवधा
 रयन्ति ॥ तथा हि संस्कारः सत्त्वगुणः शब्दश्रवणकाराश्रयः सत्त्वगुणः सत्त्वगुणः सत्त्वगुणः सत्त्वगुणः
 एव किं वणत्वे स्मृतिजनकत्वपक्षोपि गौरवग्रस्तः ॥ मुकुमुकुते जकसादृश्यादिसाक्षात्त्वात् ॥ न च
 र्थबोध एवो जकस्ति वाच्यं ॥ अनुभवविरोधात् ॥ अपि च मां त्रिकैः पुनः पुनरावर्तनेन संपादितं ।
 सिद्धत्वं मंत्रस्फोटस्यैव संभवति न तु विनष्टवर्णानां स्मृतिजनकसंस्कारस्य वा योग्यत्वादिति ॥ श्रुति
 स्मृतित्रोवागमादिसंमतः स्फोट एवार्थबोधेशरणमिति दिक् ॥ अथ स्फोटस्य बोधनाय श्रूयमाणानां
 मादेशानां वाचकत्वमप्यस्य स्मर्यमाणानां लकारादानं वाचकत्वमिति कल्पनापि गौरवग्रस्ता स्मर
 णस्य संस्कारसाक्षात्त्वात् तस्य च प्रबलो जकत्वपक्षे तियेषु कर्माकरणे पुलकारादिकल्पनानास्ति
 साक्षात् किं मतस्य भूते कूटारः ॥ अपि च यद्वेति पठतीत्यप्यद्वितीया भागः श्रूयते ॥ तत्रांतेति वर्णा
 म्प्राकृत्परस्मादर्थे ककारेण चलकारस्मादर्थे ॥ तस्य च कारसहितस्य वाचकत्वमिति महत्संपदित्यं
 पि च गंगेयकोत्तेयादिशब्दे सुस्मर्यमाणो ठकारः श्रूयमाणो ककारश्च मिलित्वा ऽप्यर्थवाचको ठका
 रस्यां देशस्त्वजागलस्तनाममान इति मरुद्धाद्यवभाषादितं ॥ पु पु हेरित्वास्तं विस्तरः ॥ यच्चाख्या

४५

तस्य यत्नार्थकत्वे ताद्यवमस्तीत्याहुः ॥ तल्लुं शास्त्रविरोधात् ॥ उक्ते च प्रातिशब्दो क्रियावाचकमाख्यात
 मिति ॥ पाणिनीये तु यत्तच्छब्दः कुत्रापि नैक्षित इति विस्तरस्तु मनारमादिषु दृष्टम् ॥ यत्तु पतिपाककरो
 तीति विवरणानुसारेण शास्त्रं त्यजेति ॥ तल्लुं कनकभण्डारकमप्यस्यैवाकुपलेन पानकरसंविबन्ति
 सकर्मकस्य द्विकर्मकस्य वाप्युत्तरकर्मकस्यैव संगृहीतकर्मकतया विवर्णमपि न प्रसिद्धमेव ॥
 वेद्याकरणभूषणे प्रश्नोत्तरभावेन पदविवरणं दर्शितं तल्लुं समजसंभवेति दिक् ॥ ॥ इति सा
 रबोधिन्यां स्फोटवादपरिशेषाभिधानं समाप्तिमगमगमत् ॥ ॥ श्री ॥ ॥ शिष्या उदरमत
 यो यदुरामभट्टादिद्यामध्यात्ममहतीर्विबुधाः प्रभुवन ॥ आशाधरे एकविनाचरमेणते प्राया
 ख्यायथा मतिरुताऽऽतकारिकाणां ॥ १ ॥ अनुगृह्यते मेवाणी विद्वांसः सपरहा दिनः ॥ वाषीयसाहि
 मोदायवालां कलेभ्रातृ ॥ २ ॥ इति श्रीपदवत्सप्रमाणपारावपाणरा मनी भट्टात्मजाशाधरे
 नट्टविरचितायां बोधवर्धिन्यां वेद्याकरणमतो नमज्जनकारिकायां स्वस्फोटवादस्तथा च समा
 प्तो ग्रंथः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ संवत् १८
 ५५ वर्षे वसंत ऋतौ मासोत्तम मासे फाल्गुन मासे शुक्ल पक्षे द्वितीयायां भगुवासरा चितायां लि
 खितोऽयं ग्रंथः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ ॥

४६

